

AJALOOLINE AJAKIRI

N° 1 **1931**
KÜMNES AASTAKÄIK
T O I M E T U S

P. TREIBERG
PEATOIMETAJA

H. KRUS / O. LIIV / M. SCHMIEDEHELM

S I S U :

	Lk.
Karl XI talupoegadekaitse põhialuste väljakujunemine Liivimaal	
a. 1681—1684. I. J. Vasar	1
Jooni taaniaegse Saaremaa agraarajaloost. I. E. Blumfeldt . .	15
Suurteos Eesti ajaloolises teatmikirjanduses. N. Treumuth . .	31
Kihnu võimukandjate protsessid Rootsi aja lõpust. Leo Leesment.	49
Varia.	53

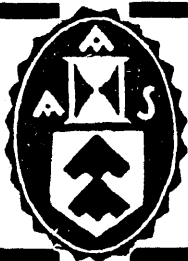
AJALOOLINE AJAKIRI

1931

№ 1

I VEERAND

TARTU

Karl XI talupoegadekaitse põhialuste väljakujunemine Liivimaal a. 1681—1684.

I.

1678. aastal viibis Karl XI juures Ljungby sõjaväelaagris Liivi aadli saatkond. Saatkonna eesmärgiks oli muuseas saada kuningalt resolutsiooni kahes asjas. Kõige pealt oli vaja saavutada, et kuningas vabastaks Liivimaa nn. neljandikreduktsioonist, mida Rootsi riiginõukogu toetudes 1655. aasta riigipäeva otsusele püüdis ka siin läbi viia. Teiseks aga pidi Liivi saatkond kuningalt paluma, et viimane sama reduktsiooni läbi viiks Rootsi aadlile kuuluvate suurte mõisakomplektide, nn. staarostkondade, suhtes. Rootsi aadel omas võrdlemisi väga suurt osa Liivi mõisatest. Tema käes oli 47,7% kogu Liivimaa haritud pindalast. Arvatavasti lootis Liivi aadel sel korral, kui need mõisad redutseeritakse, viimaseid ka läänitistena või jälle rendimõisatena oma kätte saada. Kuigi lähemad asjaolud pole päris selged, on ometi päris tõenäoline, et aadli saatkond mõlemas küsimuses jõudis oma eesmärgile.

Karl XI kavatses juba sel ajal nii Rootsis kui ka Liivimaal teostada uut mõisatereduktsiooni palju suuremas ulatuses kui ennemini. Nii tuli Liivi aadli palve staarostkondi redutseerida kuningale parajaks silmapilguks. Mis puutub Liivi aadli mõisate vabastamise neljandikreduktsioonist ja deklareerimisse, et see on asi, mis kuulub Liivi maa-päeva kompetentsi, siis tegi kuningas seda väga kaaluvail põhjusil. Mitmed andmed lubavad oletada, et Liivi saatkond, eriti selle juht Gustav v. Mengden, vastutasuks staarostkondade reduktsioonile andis kuningale lubaduse, et selle teostamise korral ka Liivi rüütelkond tulevikus soostab uue reduktsiooni.

Olgu kuidas on, igatahes ulatuvad juba sellesse aega hiljemini

avalikuks tulnud kuninga kavatsuse juured Liivimaa reduktsiooni teostamisviiside suhtes. Need kavatsused ise olid järgmised. Lähtudes seisukohast, et tagastada tulevad kõik ordu- või poolaegsed publikmõisad, oli ette näha, et reduktsioon Liivimaal kõige pealt tabab Rootsi suuraadli valduses olevaid mõisaid. Nagu nägime, omas Liivimaa haritud pindalast Rootsi suuraadel 47,7%; teise sõnaga Liivimaa 4273 $\frac{5}{8}$ adramaast oli Rootsi suuraadli käes 2040 $\frac{5}{8}$ adramaad¹⁾). Kuna riigimõisate võõrandamisel Rootsi suuraadli kätte olid sattunud pea eranditult endised riiklikud mõisad, oli ette näha, et pea terve Rootsi suuraadli maavaldus langeb tagastamise alla. Liivi saksa soost aadel omas aga võrdlemisi vähe mõisaid, kõigest 1419 adramaad ehk natuke üle 33% tervest Liivimaa haritud pindalast. Liivi aadli maavaldus moodustus väga suurelt osalt põlistest aadlimõisatest. Tagastamise alla langevaid publikmõisaid oli Liivi aadli käes ainult paarsada adramaad.

Juhul, kui Liivi aadlile oleks garanteeritud, et tulevikus tema saab ainuõiguse Rootsi suuraadlilt tagastatavate mõisate rentimiseks, võis loota, et Liivi aadel ei suhtugi väga eitavalt ettepanekusse ka oma mõisate suhtes reduktsiooni soostada. See kasu, mis Liivi aadel oleks saanud staarostkondade rentimisest, oleks kuhjaga tasunud temale reduktsiooni läbi sünnitatava kahju.

Kas see võimalus kõne alla tuli juba 1678. aastal või mitte, igatahes jõudis Karl XI juba siis kindlale veendumusele, et Liivi aadel selle kombinatsiooniga nõus saab olema. Kombinatsioon oli kasulik nii Liivi aadlile kui ka kuningale. Tulevikus pidi üks osa redutseeritud mõisate brutto-sissetulekuist niikuinii minema mõisate valitsemiskuludeks. Fiskaalsest seisukohast oli peaaegu ükskõik, kas neid valitseti palgaliste isikute või rentnikkude kaudu. Küll aga juhul, kui rentnikuks osutus Liivi aadel, läksid mõisate valitsemiskulud isikute kätte, kes selle teistpidi — reduktsiooni näol — jällegi kuningale pidid tagasi maksma.

Lootuses Liivi aadli vastutulekule andis kuningas 1680. a. ka Liivimaa uue reduktsiooni küsimuse Rootsi riigipäevade otsustada. Riigipäeva otsust läks kuningal vaja esmajoones küll ainult Rootsi aadli valduses olevate Liivimaa mõisate tagastamiseks. Taktelistel põhjustel ei olnud siiski soovitatav erandit teha päris-liivimaalaste mõisate suhtes. Seetõttu ei teinud 1680. a. riigipäeva otsus omas Liivimaasse puutuvast osast mingit vahet Rootsi rüütlikojas introduseeritud aadli ja introduseerimata päris-liivi aadli vahel. 1680. a. riigipäeva otsuse 7. artikkel nägi ette, et Liivimaal tagastatakse kõik mõisad, mis orduajal olnud selleaegsete vaimulikkude võimukandjate või asutiste jaoks reserveeritud. Vähemaid erandeid tehti mõisate suhtes, mis olid praeguste omanikkude kätte jõudnud ostu, pandi ja

¹⁾ Mõeldud on 1638./41. a. revisjoni-adramaad.

muul säärasel teel. Riigipäeva otsuses ei leidnud fikseerimist kuninga soov kindlustada Liivi aadlile tagastavate mõisate rentimisainuõigus. Kuigi kuninga usaldusmehed sellise ettepanekuga riigipäeval olid esinenud, leidis see seal suurt vastupanu ja ainult sel kombel, et maamarssal Claes Fleming oskas küsimuse jätta kuninga hooleks, ei pääsenud riigipäeva otsusesse vastupidine lause. Nii ei olnud kuningas tulevikus sugugi seotud mõisate rentimise suhtes.

1680. a. riigipäeva otsusega oli Karl XI enesele saavutanud õigusliku aluse Liivimaal asuvate Rootsi introductseeritud aadli valduses olevate mõisate tagastamiseks. Kuid kuningas sai aru, et see ei olnud küllaline ka päris-liivi aadli mõisate reduktsiooniks. Kuna ta aga lootis, et Liivi aadel ei saa reduktsiooni vastu olema, siis ei teinud temale mingit raskust anda päris-liivi aadli mõisate suhtes reduktsiooni otsustamine Liivi maapäeva kätte. Sel eeldusel nimetatigi juba jaanuaris 1681. a. eriline Liivi reduktsioonikomisjon. Reduktsioonikomisjoni esimehele R. Lichton'ile tehti ülesandeks võimalikult pea Riiga sõita ja seal kokku kutsudes maapäeva sellele esitada üksikasjaline kava reduktsiooni teostamiseks. Lichton sai käsu alul esitada maapäevale suuremad nõuded, siis aga tarbekorral järgi anda ja alguses üles seatud nõudeid võrdlemisi tunduvalt vähendada. Ühe sõnaga pidi reduktsiooni esitamine 1681. a. maapäevale sündima täiesti harilikus korras ²⁾).

Reduktsiooni kõrval pidi Lichton maapäevaga läbi rääkima ka veel ühe teise küsimuse üle — nimelt uue adramaade revisjoni läbiviimisviisi suhtes. See adramaade revisjon, mis toimus 1638.—41. a., oli suurel määral juba vananenud. 1638. a. revideerimisviisile võis väga paljugi ette heita. 1638. a. revisjon ei olnud oma printsiipidelt mitte päris õiglane. Tema aluseks oli talupoegade teopäevade arv. Mõisapõldude suurus ja talupoegade andamite mitmekesidus ei leidnud selles revisjonis tähelepanu. Revisjoni läbiviimisel oli pealegi ette tulnud väärnähteid. Suured staarostkonnad, mille omnikud elasid Rootsis, olid revisjonikomisjoni poolt võrdlemisi kõrgelt hinnatud. Seevastu olid kohapeal elavad väikesed Liivi aadlimeshed sageli andnud revisjoni komissaridele altkäemaksu või muulgi teel revisjonikomisjoni selles suunas mõjutanud, et nende mõisate adramaade arv osutus väiksemaks kui õigus ³⁾). Lõpuks oli viimasest revisjonist möödunud üle neljakümne aasta. Vahepeal oli rahvastik kasvanud, uusi maid harimisele võetud, mis siiski mitte igas mõisas

²⁾ Reduktsioonisse puutuvate küsimuste kohta vt. pikemalt J. V a s a r , Die grosse livländische Güterreduktion. Die Entstehung des Konflikts zwischen Karl XI. und der livländischen Ritter- und Landschaft 1678—1684, Acta et Comm. Univ. Tartuensis, B XX, B XXII, Tartu 1930, 1931.

³⁾ Selliste väidetega esines Rootsi kammerkolleegiumis Lars Fleming 15. dets. 1681. KA (= Kammerarhiiv Stokholmis), kammerkolleegiumi protokoll 15. XII 1681, lk. 2243 jj.

ei olnud sündinud ühtlases tempos. Kõige selle tõttu kadus ühtlane alus riigimaksude jaotamiseks, mis oligi adramaaderevisjoni peamiseks eesmärgiks. Riigimaksud, statsioon ja erakorralised kontributsioonid muutusid mõnele mõisaomanikule, kelle mõis oli liiga kõrgelt hinnatud, väga raskeks kanda, kuigi nad teiste suhtes nii suured ei olnudki. Rootsi riik oli Karl XI valitsuse algaastail sattunud suurtesse rahanduslikesse raskustesse, mille sümptomiks olidki Karl XI taotlused mõisatereduktsiooni alal. Vana 1638. a. maahinde järgi riigimakse tõsta ei saadud, sest see oleks üksikud mõisad ruineerinud. Seda võis teha ainult ette võttes uue adramaaderevisjoni ja nimelt kahel teel — ühtlustades riigimaksu ja suurendades adramaade arvu.

1681. a. algatatud adramaaderevisjoni eesmärk oli eranditult fiskaalne. Revisjoni läbi loodeti saavutada kroonu sissetulekute tähelepandavat tõusu.

Nii palju kui revisjon puutus aadlimõisaid, oli selle otsarbeks adramaade arvu tõstmine. Revisjonist loodeti, et selle läbi kroonu hakkab saama tunduvalt enam makse⁴⁾. Teiseks aga vajati revisjoni selleks, et teada saada, kui palju reduktsiooni läbi tagastatud mõisad sisse toovad. Neid teateid oli eriti tarvis selleks puhuks, kui mõisad kuninga kava kohaselt renditakse tulevikus välja, et siis vastavalt mõisa sissetulekuile kindlaks määrata rendisumma⁵⁾. Viimast tarvet rõhutas eriti Liivi reduktsioonikomisjon, kes sattus raskustesse mõisate väljarentimisel⁶⁾. Üldiselt aga oli esijoones tähelepanu koondunud just aadlimõisate revisjonile. Revisjonist sellisel kujul tehti juttu Rootsi riiginõukogus juba paarikümne aasta jooksul⁷⁾. Kroonumõisate revideerimise suhtes aga avaldati isegi veel 1681. a. lõpul kammerkollegiumis kahtlust, kas see üldse on tarvilik⁸⁾.

Võrreldes Karl XI esialgseid kavatsusi revisjoni suhtes üksik-asjuni viimistletud revisjoni-instruktsiooniga 1687. aastast⁹⁾, olid esi-

⁴⁾ KA, kammerkolleegiumi protokoll 16. II 1681. Maamõõtjate juht A. Emmerling teatab kammerkolleegiumile: kuninga huvides olevat, et maamõõtmine Liivimaal teostuks. Sel kombel Kuninglik Majesteet võiks seda enam saada temale kuuluvat statsiooni. RRA (=Rootsi Riigiarhiiv), Livonica 124, Sneckensköld Claes Fleming'ile 5. XII 1681. Revisjoni läbi loodetavat saada suurt statsiooni kasvu.

⁵⁾ RRA, riigiregistratuur. Kiri Lichten'ile 24. V 1681. Kuningas teatab, et kroonumõisate revisjon eriti (i synnerhet) selleks peab teostatama, et näha, millist sissetulekut need mõisad annavad. See sissetulek pidavat saama mõisa rendi määramise aluseks.

⁶⁾ Liivi reduktsioonikomisjoni raskustega rendisummade kindlaksmääramisel tutvume allpool.

⁷⁾ J. V a s a r, op. cit., lk. 24 jj.

⁸⁾ KA, kammerkolleegiumi protokoll 15 XII 1681, lk. 2243 jj.

⁹⁾ G. J. v. B u d d e n b r o c k, Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, II, Riia 1821.

mesed võrdlemisi veel väga umbmäärased. Kuningas ei teadnud õieti täpsalt isegi, mis ta tahtis. Kindel oli ainult see, et uus revisjon ei tohtinud korrata 1638. a. revisjoni vigu. Adramaa aluseks pidid olema mitte talupoegade teopäevad, vaid maa kvaliteet ja kvantiteet (landets förmåga¹⁰). Revisjon pidi olema püsiv ja õiglane, selle läbiviimiseks Karl XI ei pörganud tagasi isegi sellisest kulukast hindamisviisist, nagu seda oli terve Liivimaa ülemõõtmine 20- kuni 60-mehelise maamõõtjate jõugu poolt¹¹). Kuigi kuningas omas instruksioonis Lichten'ile jättis revisjoni põhimõtted umbmääraseks ja tarvilikuks pidas asja veel lähema kaalutluse alla võtta¹²), ometigi oli selge üks asi: adramaade arvu suurendamiseks pidid hindamisele tulema ka nn. uued mõisapõllud, mis võeti alles peale 1638. a. harimisele¹³). See kavatsus ähvardas peaasjalikult adramaade arvu tõsta ja leidiski hiljemini Liivi aadli poolt vastuseismist¹⁴). Muidu aga peab arvama, et Liivi aadli saatkond 1678. a. selles suhtes, nagu reduktsiooni küsimuseski, oli andnud kuningale vähemalt üldjoonelisi lubadusi. Igatahes lootis kuningas nagu reduktsiooni kohta, nii ka revisjoni suhtes, et Liivi aadel omalt poolt ei tee suuri takistusi selle läbiviimisel.

Olgu kuidas on, 1681. a. alul olid reduktsioon kui ka revisjon ainsad erakorralised ettepanekud, mida Karl XI kavatses esitada Liivi reduktsioonikomisjoni kaudu Liivi maapäevale. Talupoegade vabastamisküsimust 1681. a. alul kuningas üles ei võtnud. Nagu nägime, kavatses Karl XI sel ajal reduktsiooni läbi viia kokkuleppel Liivi aadliga. Kuninga kava kohaselt pidi Liivi aadlit reduktsiooni soostamiseks meelitatama suurte lisatuludega, mis maa-asureile osaks saaksid tagastatavate staarostkondade väljarentimisel. Talupoegade vabastamisküsimuse ülesvõtt oleks selle kava segi paisanud.

Talupoegade vabastamise ettepaneku esitamine maapäevale mitte ainult iseenesest ei tähendanud aadliga vastuolluminekut, ka kroonutalupoegade vabastamine ei olnud aadlile milgi viisil meelepärane. Tulevased kroonumõisad pidid moodustama ligi poole Liivimaa haritud maa-alast; nad olid laiali pillatud aadli mõisate keskel. Juba lihtsalt sel põhjusel, et kroonu talupojad olid vabad, pidi aadel kartma, et ka nende talupojad rahutuks muutuvad, ära kargavad või koguni mässu tõstavad¹⁵). Riigi talupoegade vabanemine oleks aadlit sun-

¹⁰) RRA, riigiregistratuur, instruksioon Lichten'ile revisjoni üle 22. V 1681, § 11.

¹¹) Ibid., § 2.

¹²) Ibid., § 11.

¹³) Ibid., § 6.

¹⁴) C. Schirren, Die Recesse der livländischen Landtage aus den Jahren 1681 bis 1711, Tartu 1865, lk. 29 j., 58 j.

¹⁵) RRA, kirjad kantsleiametnikkudele 9-b, Lichten kantsleinõunik E. Lindsköld'ile 4. X 1681. Hiljemini, kui kuningas oli talupoegade vabastamisküsimuse maapäevale juba esitanud, laskis Liivi aadel kartuses, et

dinud ka oma talupoegi vabastama: kroonutalupoegade vabastamine võrdus aadlile samasisulise otsuse pealesurumisega ka nende talupoegade suhtes. Lõpuks ei oleks talupoegade vabastamisel riigimõisates viimaste rentimine enam olnud Liivi aadlile kuigi isuäratav. Kogu Karl XI kava aga baseerus just sellel eeldusel.

Kas Karl XI 1681. a. alul üldse oli mõelnud talupoegade vabastamisele või ei, ei ole meil teada. Igatahes aga takistasid teda ta kavatsused reduktsiooni suhtes seda mõtet avalikult üles võtmast. Talupoegade vabastamisküsimus sai üles kerkida alles siis, kui kuningas muutis oma esialgset kava reduktsiooni teostamisviiside suhtes. Sellist taktikamuutust põhjustas aga väga suurel määral Liivi reduktsioonikomisjoni väljasõidu suur hilinemine.

Liivi reduktsioonikomisjon, mis juba jaanuaris 1681 pidi Stokholmist Liivimaale sõitma, mitmesugustel põhjustel viibis ja jõudis Riiga alles 16. juunil. Sel hilinemisel oli nii reduktsiooni kui ka teiste tema ülesannete hulka kuuluvate küsimuste suhtes väga suur tähtsus. Teade 1680. a. riigipäeva otsusest oli vahepeal Liivimaal levinud. Vastu kuninga ootusi selgus, et Liivi aadel ei soosta reduktsiooni milgi tingimusel. Selgus, et Liivimaa saadikud, 1678. a. mõista andes, et staarostkondade rendilesaamise korral Liivi aadlil ei ole midagi reduktsiooni vastu, olid läinud oma instruksiooni piiridest üle. Liivi aadel mitte ainult ei jäänud äraootavale seisukohale, vaid kartis, et Karl XI hakkab riigipäeva otsust ka nende mõisate suhtes rakendama. Ebamäärased kuuldused suurendasid veelgi ärevust. Maanõunikud kogusid kokku ja kavatsesid reduktsiooni ärahoidmiseks saata saatkonna kuninga juurde. Otsiti õiguslikke väiteid reduktsiooni vastu vaidlemiseks. Kuningale sai kõige selle tõttu selgeks, et mingisugused väited ei suuda Liivi aadlit viia reduktsiooni vabatahtliku heakskiitmiseni.

Kõige selle tõttu osutus kuninga endine leplik taktika Liivi aadli mõisate redutseerimise suhtes otstarbetuks. Juhul, kui oleks reduktsiooni ettepanek esitatud Liivi maapäevale ja saadud viimaselt eitav vastus, oleks kuningas sellega tunnustanud reduktsiooni läbiviimise kuuluvat Liivi maapäeva kompetentsi piiresse. Karl XI ei tahtnud aga milgi tingimusel loobuda reduktsioonist. Kuulutades reduktsiooniküsimuse otsustamise maapäeva asjaks, oleks hiljemini raske olnud reduktsiooni teostada vastu maapäeva tahtmist. Taktika tuli uuele olukorrale kohandada. Kõige parem pääsetee leiti selles, et reduktsiooniküsimus küll esitatakse maapäevale, kuid ühtlasi niisugusel kujul,

kroonutalupoegade vabanedes nende omad talupojad mässu tõstavad, jutu välja, et ühes reduktsiooniga ja talupoegade vabastamisega kaasa tulevad ka iga-aastased nekrutite võtmised. Jutu eesmärk oli kroonutalupoegi rahutuks teha ja seega kuningat ära hirmutada oma kavatsuste teostamisest. Lichten oli sunnitud maamõõtjate ja kirikuõpetajate kaudu talupoegade meeli rahustama.

et oleks selgesti näha, et kuningas ei pea oma ettepanekut maapäeva kompetentsi kuuluvaks ja annab mõista, et ta valmis on mõisate tagastamist teostama ka eitava vastuse korral. Eitavat vastust võis ette näha¹⁶⁾.

Oli selge, et juhul, kui reduktsioon oleks teostatud ilma aadli nõusolekuta, ei oleks võimalik olnud hoiduda viimasega konfliktki sattumast. Ühtlasi ei tarvitsenud kuningas 1681. a. aprillis enam sel määral kui ennemini arvestada sellega, kas reduktsiooni küsimuse kõrval ka teised tema ettepanekud aadlile sobivad või mitte. Talupoegade vabastamise küsimus oli nähtavasti üks niisuguseist asjust, mille pärast kuningas nüüd ei kartnud oma tulevast vastuolu Liivi aadliga suurendada. Talupoegade vabastamise asja pidi Karl XI võtma seda tõsisemalt, et ta teistes vähemais küsimusis tarvilikuks pidas arvestada aadli eesõiguste ja privileegidega. Nii vähendas ta oma reduktsiooni nõudeid tunduvalt, et aadlile mitte kätte anda kaaluvaid vastuväiteid¹⁷⁾. Ka adramaade revisjoni suhtes jäi kuningas võrdlemisi tagasihoidlikuks ja arvestas siin aadli privileegidega¹⁸⁾. 22. mai instruksioonis puudutab kuningas esimest korda ka talupoegade kohustiste normeerimist, kuid on selles küsimuses palju ettevaatlikum kui talupoegade vabastamise asjus. „Kuningas arvab heaks, et üles märgitaks iga mõisa (gård) adramaade arv ühes talupoegade nimedega. Neile (mõisaomanikele) peab kästama, et nad peale selle mitte midagi üle selle, mis revisjoni-raamatusse kirjutatud, ei tohi talupoegadele peale sundida“. Seejuures märgib kuningas aga kohe ära, et ta jätab Lichten'ile siiski selles küsimuses vabad käed, sest ta ei tahtvat aadlile midagi peale panna, mis selle privileegide vastu käiks. „Kuna kuningas mitte just täpsalt (så egentligen) teada ei või, kui kaugelt aadli privileegid seda (korraldist) lubavad ja kas mitte Liivi aadel, ise maaomanik olles, oma privileegide kohaselt ei oma õigust oma talupoja renti korraldada selle järgi, kuidas nad leiavad talupoegade ja mõisa maksujõudu (förmåga) suurenevat või vähenevat. Niisugune komme olevat harilik Rootsis vanades aadli allodiaalseis rälssitaludes“¹⁹⁾.

Talupoegade vabastamise suhtes kuningas ei lasknud end eksitada arvestustest Liivi aadli meeleoluga. Aprilli keskel 1681, nii siis ajal, mil kuninga kavatsustes reduktsiooni teostamise kohta sündis murrang, Karl XI kirjutab R. Lichten'ile: teda võõrastavat, et Liivimaa talupojad orjuse all kannatavad. Kuningas käsib Lichten'it Liivimaale saabumisel veenda (sökie begå) sealset rüütelkonda, et

¹⁶⁾ J. Vasar, op. cit., lk. 126 jj.

¹⁷⁾ J. Vasar, op. cit., lk. 142 jj.

¹⁸⁾ RRA, riigiregistratuur, instruksioon Lichten'ile revisjoni üle 22. V 1681.

¹⁹⁾ Ibid., § 9.

Liivimaa talupojad vabastataks sel maal kombeks olevast orjusest. Kuningas olevat oma Pommeri komissare käskinud sealses provintsis seda teostada ja avaldanud selle kohta avaliku patendi. Ta lootvat, et Liivi rüütelkond vabastab oma talupojad seda meelsamini, et Pommeris on antud niisugune hea eeskuju. Kui aga ootuste kiuste Liivi rüütelkond ei tahaks sellega leppida, siis olevat kuninga tahtmine, et temale kuuluvais või jälle reduktsiooni läbi tema omaks saavais mõisates talupojad kõigest hoolimata vabastataks orjusest. Nendega ei pidavat mitte teisiti ümber käima kui Rootsisis²⁰⁾.

Selle kirja tagajärjel esineski 1681. a. juulikuus avatud maa-päeval talupoegade vabastamisküsimus reduktsioonikomisjoni poolt esitatud erakorraliste ettepanekute hulgas. Kuninglik proposit-sioon, dateeritud 29. aprillist, seega paar nädalat hiljemini kui kiri Lichten'ile, kordas üldiselt sama, mis kuningas oli viimasele teatavaks teinud. Kuningas ei tahtvat Liivi aadli ees mitte salata, et tema on oma erilise tähelepanu pööranud kombele, mis mõne rahva juures paganlikul ajal harilikuks saanud ja mõnes Rootsi provintsis, eriti Liivimaal ja Pommeris, käesoleva ajani alal hoidunud. Nimelt usurpeerivat mõisaomanikud oma talupoegade kohta palju suuremat võimu, kui kristlik armastus võivat seda kan-natada. Seepärast kuningas mitte ainult ei olevat Pommeri rüütel-konnale esitanud oma kristliku ja armuliku arvamuse sellise piiramata õiguse modereerimiseks ja viletsa orjuse ärakaotamiseks, mille all nii palju kristlasi peavad ohkama, vaid armulikult kavatseb sedasama teha kõigi talupoegade ja taluperekondadega, mis Liivimaal kuuluvad kuninga ja kroonu mõisatele. Kuningas esitab ka aadlile järelekaalumiseks küsimuse, kuivõrra hea ja kristlik see oleks, et selline eeskuju leiaks jälgimist ka rüütelkonna ja aadli poolt nende eramõisate ja talupoegade suhtes. Seejuures arvestavat kuningas asja-olu, et peale kahju, mis õiglus ja head kristlikud kombes kannata-vad juhul, kui üks inimene jäetakse teise diskretsiooni ja eraaffectide alla, see ka suureks takistuseks on elanikkude usalduse kasvamisele, võttes neilt kalduvuse ja tahtmuse maale asuda ja samuti suuremalt osalt maaelanikelt soovi taotella seda, mis puutub maa üldisse hea-käiku. Väga vähestel on huvi selleks, nii kaua kui nad on rõhutatud pärisorjusega. Seevastu aga on oodata palju teisi saavutisi õigluse ja üldise heakäigu sihis, niipea kui on teostunud kuninga kõigearmu-likumad kavatsused²¹⁾.

Aadli vastus kuninga esitisele oli eitav kõigis kolmes punktis, eriti aga talupoegade vabastamisküsimuses. Aadel teatas, et juba Poola kuningas Stephan Bathory ajal olevat katsutud orjuse ärakaotamiseks tõuget anda kirikute ning koolide ehitamise läbi jne. Kuid talupojad

²⁰⁾ RRA, riigiregistratuur, Lichten'ile 12. IV 1681.

²¹⁾ Schirren, Recesse, lk. 19. Kuninglik propositatsioon, § 3.

ise olevat selle vastu olnud ja kuningas Stephani palunud, et ta neid ei viiks kõrvale nende vanadest harjumustest. Kuningas olevat seepeale vastanud: „*Phryges non nisi plagis emendantur*, jäägu nad siis puuraiujaiks ja veekandjaiks“. Nii olevat nad jäänudki oma igivana orjuse juurde, kuna nad varemalt allaheidetuna ei loobu oma „bosshaffe Nathur’ist“, vaid tahavad kangekaelsel viisil olla orjusega koormatud. Nad olevat vanul aegadel paremaks pidanud oma kuritegusid lunastada nahaga kui rahaga, sest viimasel juhul nad kartnud vaesusse sattuda. Ka nüüd omavat nad omas enamikus sama meelsust. Seepärast olevat vaevalt loota, et juhul, kui neile vabadus antakse ja nad orjusest vabastatakse, see asjaolu neile tooks teised mõtted ja vähem kareda eluviisi. Kindlasti olevat karta, et vabadus õhutaks talupoegi ainult vastuhakkamisele ja kuritegudele ning ikka enam ja enam põhjustaks talupoegi mõtlema oma härraste hävitamisele. On karta, et talupojad täidaksid maa tapmise ja verevalamisega, mida võib näha vanadest kurbadest lugudest, näiteks Saaremaal, kus nad hukanud kõik sakslased; ja samuti olevat juhtunud Tallinnas ja Viljandis ning lõpuks ka viimase Poola ja Vene sõja ajal, mil talupojad mitte ainult ei hukanud oma vaimulikke, rüüstanud ja teotanud kirikuid, vaid ka hulgakaupa tunginud härraste mõisatesse, tappes, põletades ja möllates seal hullemini kui vaenlased. Külgesündinud vihkamist oma härraste vastu ei olevat nad praegugi jätnud, vaid alles hiljuti ühe maa-asuri kallale tunginud ja ta tapnud. Talupoegade vabastamise läbi kannataksid maa põhiõigused, konstitutsioonid ja retsessid. Talupoeg elaks siis oma härrastega alalistes kohtuprotsessides ja rändaks ühe herra juurest teise juurde. Nii tekiks alalised tülid ja õnnetused. Talupoegade vabastamise tagajärjeks oleks ka see, et maa jääks tühjaks. Ei olevat loota, et talupoegade vabadus Liivimaale meelitaks naabririikide talupoegi. Sest need olevat sama vähe harjunud vabaduses elama kui siinsedki talupojad. Pealegi tuleksid nad lepingute järgi välja anda. Seevastu aga ei saaks siinseid talupoegi, kui vabu inimesi, mitte välismaalt tagasi nõuda. Nii ei oleks taulpoegade vabadus kasulik ei maale ega kuningale. Talupoegade vabastamise läbi Liivi maa-asurid satuksid ainult äärmisse eluhädaohtu. Kõige selle ärahoidmiseks palus rüütelkond, et Liivimaa talupojad jääksid endisesse seisundisse, kuna mõisaomanikel ei olevat oma talupoegade üle muid õigusi kui kodukari ja omandusõigus, ilma milleta ükski aadlik ei võivat läbi saada. Kriminaalseis asjades kuuluvat talupojaskond niikuinii maakohtute ja õuekohtute alla ²²⁾.

Pikema tõrkumise järel, mis oli tingitud peamiselt aadli eitavast vastusest reduktsiooni suhtes, võttis Lichten aadli vastukirja kuninglikule proportsioonile ometi vastu. Lichten’i edaspidised sammud suundusid nüüd sellele, et esitades reduktsiooni üksiktingimusi saavu-

²²⁾ Schirren, Recesse, lk. 30 j. Aadli vastus ad 3.

tada aadlilt siiski selle soostamise. Lichton'i ettepanekule andis aadel uuesti eitava vastuse²³⁾). Oma instruksiooni kohaselt esitas Lichton lõpuks 3. augustil rüütelkonnale pikema kirjutise, milles ta deklareeris, et kuningas tahab reduktsiooni ja ka revisjoni vaatamata rüütelkonna vastupanule siiski läbi viia. Ka põhjendas Lichton oma kirjas pikemalt kuninga õigust selliste sammude ettevõtmiseks²⁴⁾).

Talupoegade vabastamisküsimusest vahepeal juttu ei olnud. Allpool käsitlusele tulevad asjaolud ei luba oletada, et talupoegade vabastamisasi esitati maapäevale ainult selles mõttes, et sellise ähvardusega avaldada aadlile survet reduktsiooni ja revisjoni küsimuses. Pigemini oli talurahva vabastamisküsimuse päevakorrast väljajäämises süüdi Lichton'i isik. Lichton'i isiklik seisukoht talupoegade vabastamisküsimuses ilmneb niihästi tema kirjas maapäevale 3. augustist kui ka kuningale maapäeva kohta saadetud aruandeis. Maapäevale teatas Lichton, ilma et ta katsetki oleks teinud aadlit vastupidises veenda, et ta tahab talupoegade küsimuse kuningale uuesti esitada ja siis kuninga enese hooleks jätta, kas talupoegade vabastamine riigimõisates tuleb teostada või mitte²⁵⁾). Omalt poolt soovitas Lichton kuningale talupoegade vabastamist riigimõisates ära jätta, motiveerides seda järgmiste asjaoludega. Kõige pealt asuvad rüütelkond kindlasti seisukohal hoida oma talupojad vanade kohustuste juures. Edasi oleks talupoegade vabastamine väga hädaohtlik (mycket efwentyrligit) kuninga sissetulekuile ja sünnitaks raskusi mõisate väljarentimisel. Kolmandaks seisvat tegelik orjus ainult distsipliini ja omadusõiguses talupoegade kohta. Kui nüüd talupojad vabaduse omandavad härraste peale kaevata, saavad kõik nende eksitused mitmete instantside kaudu toimuva pikaldase harutuse ja protsesside osaliseks. Lõpuks ei võivat salata, et Liivimaa talupojad on väga kareda loomusega rahvas, kelle suhtes on tarvilik kiire ja karm kohtlemine, nii kaua kui tahetakse neid oma kohuse juures hoida ja mitte lasta üli-meelikusse sattuda²⁶⁾).

Lichton'i seisukoht näitab selgelt, et kuningas ei leidnud isegi oma kuulekama kaastöölise juures talupoegade vabastamisküsimuses poolehoidu.

Karl XI põhjendas talupoegade vabastamise tarvet muuseas ka väitega, et seeläbi talupoegades alal hoitaks riigitruudus ja kasvataks neis huvi riigi üldise heakäigu suhtes²⁷⁾). Kuninga lähemate kaastööliste kõrgearistokraatlikus peres niisugused mõtted ei leidnud mingit arusaamist. Nii teame Rootsi reduktsioonikomisjoni esimehest ja

²³⁾ Schirren, Recesse, lk. 20 jj.

²⁴⁾ Ibid., lk. 35 jj.

²⁵⁾ Ibid., lk. 39.

²⁶⁾ RRA, Livonica 134, Lichton kuningale 9. VIII 1681.

²⁷⁾ Schirren, Recesse, lk. 19. Kuninglik proportsioon, § 3.

riigivarameistri Claes Fleming'ist, et temagi arvamused Liivimaa talupoegade suhtes olid väga üleõlavaatavad. Claes Fleming'i arvates koostuvat Liivimaal elavad talupojad mitmet sorti rahvast, kes siia kokku jooksnud Poolast, Leedust ja Venemaalt. Liivimaa talupojadesse truudust kasvatada olevat sama võimata, kui muuta Mooramaa meest valgeks ²⁸⁾).

On üldse suur eksiarvamus oletada, et talupoegade võrdlemisi soodsam olukord Rootsis tervel Rootsi ajal põhjustanud ka inimlikumat ümberkäimist Eesti talupoegadega. Eesti talupojad said ainult mõnel üksikul korral peamiselt kuningate või jälle alamate riigiametnikkude tähelepanu osaliseks. Rootsi aadel, kes suurema osa ajast, mil Liivimaa Rootsi alla kuulus, pidas eeskostjate valitsusena Rootsi riigi juhtimist omas käes, oli talupoegade küsimusest väga vähe huvitatud. Kui ta aga märkas vahet Rootsi ja Liivimaa talupoegade seisundis, siis ta küll ei püüdnud Liivimaa talupoegade elujärke teha Rootsi talupoja olukorrale sarnanevaks, vaid just vastupidi. Rootsi välisel suuruse ajal oli ka oma teine tume külg. Välise võimu laiennemisega käis kaasas aadli omavoli kasvamine. Rootsi talupoegade seisund halvenes ja nad kartsid õigusega, et nendega hakatakse ümber käima „Liivimaa kombel“. Seda kartust väljendasid nad pea igal riigipäeval. Enne Karl XI võlgneb Liivimaa talupoeg Rootsi valitsusele väga vähe ja sedagi ainult ühele kuningale, kes oskas oma isiklikku autoriteeti maksma panna ja aadlit taltsutada, — Gustav II Adolfile. Oleks Rootsi valitsevad ringkonnad tõesti olnud talupoegadesõbralised, nagu seda kirjeldavad hea Rootsi aja entusiastid, siis oleks arusaamata, miks Liivimaa talupojad juba viiskümmend aastat enne Karl XI reforme ei olnud orjusest vabastatud. Omas ju Rootsi aadel üle poole Liivimaa haritud maa-alast ja talupoegadest. Meil ei ole aga mingeid andmeid selle kohta, et Rootsi aadel oleks talupoegi inimlikumalt kohelnud, kui seda tegid sakslased, keda harilikult seatakse rootslastele selles suhtes kontrastiks.

Olgu sellega kuidas on, igatahes Karl XI ei leidnud Liivimaa talupoegade vabastamisküsimuses vastukõla oma riigi mõjukamate meeste ja lähemate kaastööliste seas. Oma kavatsusest kuningas sellest hoolimata nii pea ei loobunud. Vastuseks Lichton'i ettepanekule talupoegi mitte vabastada teatas ta päris kategooriliselt: „Mis puutub talupoegade vabastamisse, siis ei saa aadli väited vabastamise vastu meie juures arvesse tulla, nii et meie loobuks riigistatud mõisates orjuse kaotamise ja vabaduse sisseseadmise mõttest. Väaratuste takistamiseks, mis talupoegade vabastamine võib põhjustada talupoegade ja härraste vaheliste pikale venivate protsesside ja tülide näol, võib koostada seaduse, mis sarnaneks Rootsi mõisate seadusele (gärdrätt).

²⁸⁾ KA, kammerkollegiumi protokoll 1. VII 1682, lk. 743.

Niisuguse seaduse abil võib kuritegijaid kohelda ilma suurte instantssideta“²⁹⁾).

Talupoegade vabastamisele soodus poliitiline konjunktuur muutus aga õige varsti. Talupoegade vabastamise mõtet hakkas Karl XI siis hellitama, kui temale selgus, et Liivi aadliga ei saa reduktsiooni suhtes kokku leppida. Niisuguses olukorras ei seganud kuningat mingid arvestused Liivi aadli meeoleuga. Pigemini õhutas viha Liivi aadli vastu selle kangekaelse vastuseisu pärast reduktsioonile ja 1678. a. reduktsioonist vabastamise resolutsiooni kavalusega väljameelitamise pärast, millist resolutsiooni nüüd igal võimalikul juhul kuningale ette visati, Karl XI-at talupoegade vabastamisküsimuses mitte järele andma. 11. IX 1681, mil kuningas veel niivõrra resoluutselt deklareeris Lich-ton'ile oma seisukoha talupoegade vabastamise asjus, oli ta väga vihane Liivi aadli peale ja ähvardas redutseeritud staarostkonnad välja rentida ainult mitteaadlikele isikuile, jättes Liivi aadli sellest suutäiest hoopis ilma³⁰⁾).

Peale 1681. a. maapäeva hakkasid aga jällegi avanema võimalused jõuda reduktsioniasjus Liivi aadliga kokkuleppele. Nüüd Karl XI hakkas tõsisemalt arvestama võimalust, millest Lich-ton temale teatanud ja mille ta juba käsitledud kirjas 11. sept. ka heaks kiitis. Võimalus ise seisis järgmises. Reduktsiooni ärahoidmiseks otsustas 1681. a. maapäev enne laialiminekut saata kuninga juurde saatkonna. Lich-ton'i teades oli maapäev kaalunud ka niisugust võimalust, et reduktsioonist pääsmiseks kuningale pakutaks suurem ühekordne rahaline kontributsioon. Lich-ton'ile jäi teadmatuks, et maapäev lõpuks siiski loobus sellest kombinatsioonist, peamiselt kartuses, et kuningas sellist pakkumist tõlgendab oma reduktsiooniõiguste tunnustusena. Lich-ton arvas, et Rootsi sõitnud Liivi saatkonna ülesandeks ongi selle pakkumise esitada, ja lootis, et saatkond jõuab kuningaga kokkuleppele. Lich-ton'i plaani, vahepeal alustada reduktsiooni eeltöid ja seega avaldada survet aadli pakkumisele, kiitis kuningas heaks. Samuti oli Karl XI nõus, et reduktsioon seni edasi lükatakse, kuni lähem järeleuurimine teateid andnud selle kohta, kuipalju kavatsetud reduktsioon toob riigile tulusid juurde. Alles selle järel, kui võrreldakse seda tulusummat aadli poolt loodetavasti pakutava kontributsiooni pakkumise suurusega, pidi tehtama lõplik otsus³¹⁾).

Olukord oli siis endisega võrreldes nii palju muutunud, et võidi jällegi lootaa aadliga reduktsiooni asjus kokku leppida. Sellise kokkuleppe saamist pidas kuningas väga tähtsaks. Kokkuleppe taotlemisel viivitas kuningas reduktsiooni teostamisega üle kolme aasta ja oli

²⁹⁾ RRA, riigiregistratuur, Lich-ton'ile 11. IX 1681.

³⁰⁾ Ibid.

³¹⁾ J. V a s a r, op. cit., lk. 252 jj.

valmis reduktsiooni ulatust veelgi tähtsal määral vähendada ja vastava kontributsiooni saamisel reduktsioonist üldse loobuma. Nüüd, mil paistis võimalik olevat niisugust kokkulepet leida, pidi kuningas jällegi, nagu 1681. a. alul, arvestama Liivi aadli meeleolu ja eriti ka asjaolu, et ka talupoegade vabastamine kroonu mõisates oli aadlile äärmiselt vastumeelt. Niikaua kui kuningas taotles kokkulepet aadliga, pidi ta tagaplaanile jätma ka talupoegade vabastamisküsimuse, milline mõte, nagu nägime, ka muidu oli ebapopulaarne tema lähemate kaastööliste seas.

Karl XI muutunud seisukoht avaldub peagi läbirääkimistes, mis peeti Liivi aadli saatkonnaga Stokholmis 1681. ja 1682. a. Läbirääkimiste peaobjektiks oli reduktsiooni küsimus. Ühenduses sellega puudutas saatkond ka talupoegade vabastamist, ja püüdis kuningale selgitada, et viimase läbi maa täitub tapmise ja röövimisega. Seepeale Karl XI otsustas taganeda kord omaksvõetud positsioonist ja seletas, „et sellist vabadust kunagi ei olewat kavatsetud, mille läbi aadlilt võetaks distsipliini pidamise õigus (Zucht und Disciplin) oma talupoegade üle“. Karl XI „soovis ainult, et talupoegi paremini tutvustataks kristliku õpetusega“, mida ka saadikud rüütelkonna nimel lubasid teha ³²⁾.

Nii oli Karl XI loobunud esialgselt talupoegade vabastamiskatselt, lootes Liivi aadliga saavutada kokkuleppe reduktsiooni asjus. Selle kolme aasta jooksul, mil kuningas asus reduktsiooniküsimuses äraootaval seisukohal, oldi tegelikkude olude sunnil talupoegade olukorra korraldamisel sunnitud läbi viima teise kaitsesüsteemi, mille tagajärjel talupoegade seisund muutus seevõrra paremaks, et nende vabastamine ka talupojasõbralisele kuningale ei paistnud enam mingi erilise tarvidusena.

Sel ajal, kui Liivi aadli mõisate reduktsioon viibis, võttes ülalnimetatud pöörde, oli Rootsi suuraadli valduses olevate staarostkondade reduktsioon ammugi läbi viidud. Rootsi suuraadli mõisate tagastamisega tehti algust juba veebruaris 1681. Majandusasehaldaja Jakob Sneckensköld'ile tehti ülesandeks ilma Rootsi reduktsioonikomisjoni otsuste äraootamiseta redutseerida need suuraadli mõisad, millest üldiselt oli teada, et nad ordu ajal olid kuulunud publiikmõisate hulka. Sneckensköld teostas oma ülesande kiirelt ja juulikuuks 1681, s. t. Liivi maapäeva koosviibimise ajaks, olid need mõisad kõik juba redutseeritud. Sellega tagastati üle kolmandiku Liivimaa

³²⁾ 1681./82. a. Liivi saatkonna diaarium (autorile härra A. Kruusberg'i poolt lahkesti tarvitada lubatud), 27. IX 1681.

haritud pindalast, nimelt 1514 (2123 1/2) adramaad³³⁾). See oli kõik, mis esialgu võis tagastada. Järgnevail aastail — 1682—83 — tagastatud adramaade arv kasvas ainult väga vähe³⁴⁾).

Kuninga esialgse kava kohaselt pidid need redutseeritud mõisad välja renditama eranditult Liivi aadlile eeldusega, et viimane ka omalt poolt on reduktsiooni soostanud. Riigi rahanduslik kitsikus aga oli siiski niivõrra suur, et J. Sneckensköld'ile ülesandeks tehti mõned mõisad juhul, kui see võimalik peaks olema, kohe veel enne Liivi maapäeva välja rentida. Niisugused volitused anti Sneckensköld'ile selle eeldusega, et Liivi reduktsioonikomisjon järgneb temale peatselt ja esitab reduktsiooni küsimuse Liivi maapäevale. Nagu nägime, viibis aga Liivi reduktsioonikomisjoni ärasõit. Mõne nädala asemel, nagu esialgu kavatsetud, sai Sneckensköld oma volitusi mõisate väljarentimises kasutada ligi pool aastat. Mõisate rentimine soovijaid oli palju. Võisteldes üksteisega ei hüljanud rentniku kandidaadid võimalust majandusasehaldajale mõju avaldada altkäemaksude abil. Sneckensköld, nagu kõik selleaegsed Rootsi riigiametnikud, ka omalt poolt ei tahtnud head võimalust kasutamata jätta. Ta püüdis võimalikult palju mõisaid välja rentida, enne kui reduktsiooni komisjon päralt jõuab ja temaga hakkab selles asjas võistlema. Nii juhtuski, et momendil, mil maapäev kokku astus ja reduktsioonikomisjon päralt jõudis, riigistatud mõisad olid Sneckensköld'i poolt enamasti juba ära lubatud mitmesugustele kandidaatidele. Siin peitub üks selle asjaolu põhjus, et kuninga reduktsiooni ettepanek ei läinud maapäeval läbi. Teada saanud Liivi aadli reduktsiooni-vastasest meeleolust, oli kuningas keelanud Sneckensköld'ile edaspidise mõisaterentimise. See käsk jõudis aga liiga hilja päralt. Ka Liivi reduktsioonikomisjon, kelle kätte oli usaldatud rendilepingute lõplik kinnitamine, ei saanud täita kuninga poolt 11. IX 1681 Lichton'ile antud käsku mõisaid mitte Liivi aadlile rentida. Samaks ajaks oli ka kammerkollegium suures rahu-puuduses välja andnud suuri assignatsioone Liivimaa redutseeritud mõisate tulude peale. Lichton oli „sunnitud“ väljarentimisi jätkama. 1681. a. lõpuks olid Rootsi aadlilt tagastatud maa-alad viimseni välja renditud³⁵⁾). Tegelikult jäigi mõisate ekspluateerimine renditeel Rootsi aja lõpul Liivimaal ainsaks kroonumaade tulundusliku valitsemise viisiks.

(Järgneb.)

J. Vasar.

³³⁾ J. Vasar, op. cit., lk. 226, märkus 1. Esimene arv tähendab 1638. a. adramaaid (üldsummas 4273 5/8 adr.). Sulgudes arv näitab sama pindala 1690. a. adramaades (tervel Liivimaal oli 6317 5/8 adr.).

³⁴⁾ J. Vasar, op. cit., lk. 204 jj.

³⁵⁾ Ibid., lk. 215 jj.

Jooni taaniaegse Saaremaa agraarajaloost.

I.

Teatavasti ostis Taani kuningas Friedrich II 1559. a. piiskopp Johannes Münchhausen'ilt Saare-Lääne piiskopkonna oma vennale hertsog Magnusele. Selle ostu kaudu langesid Saaremaa piiskoplikud alad Taani valdusesse. Ordule kuuluvate alade ostmine õnnestus 1564. a., kuid juba 1568. a. vallutati need alad ühes Maasilinna (Sonneburg) linnusega rootslaste poolt. Järgnevate kiirelt vahelduvate sündmuste keerises, mil pole käesoleval korral võimalik pikemalt peatuda, kujunesid olukorrad siiski sellisteks, et terve Saaremaa jäi Taanile, kuna piiskopkonna mandriosad langesid enamuses Rootsile. Ometi ei kujunenud Saaremaa riigipoliitiline asend selliseks, nagu seda Friedrich II vast oli kujutlenud ostu puhul. Hertsog Magnuse poliitilise avantürismi tõttu muudeti Saaremaa juba varakult Taani riigi provintsiks, kus riigivõimu teostas kuninglik asehaldur.

Ostu-müügi lepingute kaudu Taanile alistunud maa säilitas kõik oma endised õigused ja privileegid. Seepärast ei toonud maa poliitiline ümberasetumine kuigi suuri muudatusi selle siselell. Taani seadusandlus pääsis Saaremaal ainult kiriklikul alal maksvusele ¹⁾. Et Saaremaad ta insulaarse asendi tõttu pealegi kaasa ei haaranud need sündmused, mis XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi alul toimusid Baltikumi mandril, püsisid siin endised keskaegsed korraldised ja olusuhted.

See üldlause on maksev ka agraarolukordade ja agraarrakkimi kohta, mille vaatlemine ongi järgneva katse ülesandeks. Kuna selle teema kohta käivast võrdlemisi rikkalikust ainesest, mis pea eranditult säilitatakse Kopenhaagenis asuvas Taani arhiives, allakirjutanul on käesoleval puhul olnud kasutamiseks kättesaadavad ainult mõned maaraamatud ja ajastule otseselt järgneva 1645. a. revisjoni andmeid, siis ei saa pakutav käsitus olla lõplikult täielik ei ulatuslikult ega ajaliselt: haarab ju selle aines — maaraamatud ja samuti ka revisjoni andmed — ainult kroonutalupoegi ja on eranditult pärit XVII sajandist.

Enne teema juurde asumist peatugem lühidalt kirjutises tarvitatud materjalidel. Kasustatud ainesest mainitagu esijoones Kopenhaage-

¹⁾ [M. Körber], Bausteine zu einer Geschichte Oesels, Kuressaare 1885, lk. 259.

nis Taani Riigiarhiivis asuvaid vanemaid Saaremaa maaraamatuid aastaist 1617/18²⁾, 1618/19³⁾, 1627⁴⁾ ja 1630/31⁵⁾.

Hoidudes iga üksiku lähemast iseloomustamisest eraldi, tähendagem ainult, et maaraamatute sissekanded haaravad kroonutalupoegadelt mitmesuguseil õiguslikel alusel saadavaid andameid. Nähtavasti peeti neid just fiskaalseis huvides ja saadeti sissetulekuid tõestava dokumendina ühes teiste halduskonna tulusid ja kulutusi selgitavate aruannetega iga majandusaasta lõpul revideerimiseks Kopenhaagenis asuvale riigi finantskambrile. Maaraamatu sellise iseloomu juures ei peegeldu sissekandeist mitte alati see, mis üks või teine talupoeg oli kohustatud andma, vaid just see, mida tollelt talunikult oli saadud tegelikult. Koormuse norm ja maaraamatu sissekanne pole seega mitte alati kattuvad. Teiselt poolt on maaraamatu selline aruandeline iseloom tinginud rea — uurija seisukohalt väga väärtuslikke — märkusi selle kohta, miks see või teine sissetulek pole laekunud vastavalt ettenähtud sundnormile. Need märkused näitavad tulude vähenemise või koguni täielikult ärajäämise põhjusina taluniku vaesumist, maade läänistamisi ja tühjaksjäämisi jne.

Maaraamatu tõenäoliseks koostajaks võime pidada maakirjutajat (Landschreiber), kes majandusaasta lõpul esines kõigi aruannetega finantskambrile⁶⁾. 1627. ja 1630./31. aasta maaraamatud on kinnitatud Saaremaa tollekordse asehalduri Friedrich Rantzow' allkirjaga⁷⁾.

Koostamise käigus võiks oletada talude ja üldse kohanimede märkimisel mõne vanema maaraamatu kasutamist allikana; vähemalt võis 1617./18. a. maaraamat seda olla järgnevaile. Sellele viitavad esijoones niisugused vead kohanimede kirjutamises, mis võivad

²⁾ Landtbuch von Özell Anno: 1618 Philippi Jacobi Vbergeben (kaanel: Landbuch von Özell Anno 1617), köidetud vanasse pärgamentteksti, 43 nummerdatud foolio-lehte, tsiteeritud: SMR 1617/18.

³⁾ Landtbuch von Özell Anno 1618 bisz 1619, köide nagu eelmisel, 53 nummerdatud foolio-lehte, kaks viimast tühjad, tsit.: SMR 1618/19.

⁴⁾ Landtbuch von Oessell, In Welchem alle die Lande Begriffen, So in Abgegangen 1627 Jahre besetzt vndt wüste gewehsen, zusambt der Pauren nahmen, Vndt Aller Gerechtigkeits, die sie davon zu geben Schuldigk sein, köitmata, 138 [+ 1] nummerdamata foolio-leht, kolm viimast tühjad, tsit.: SMR 1627.

⁵⁾ Landt Buch von Oeszell von Anno 1630 bisz 1631 In welchem alle die Lande begriffen so in diesem itzlauffendem Jahre beset vndt wüste Gewehsen: Zusambt eines Jeden Pauren Nahmen vndt deszen Gerechtigkeits so ein Jeder zugeben Schuldigk, köitmata, 127 + nummerdamata tiitel-leht + 16 tühja lehte (kõik foolios), tsit.: SMR 1630/31.

⁶⁾ Majandusaasta, nagu näha maaraamatute tiitleist, kestis Viilipi Jaagupi päevast järgneva aasta sama tähtpäeva, s. o. 1. maini. Rechnung vom Slosse Arensburgk vnd Lande Oezell 1618/19, lk. 67-a, Kopenhaageni Riigiarhiiv (siin mag. L. Leesmendi väljakirjutiste järgi).

⁷⁾ SMR 1627 ja 1630/31.

põhjeneda ainult ekslikul lugemisel, nagu vakuse nime „Paniours“ asemel „Pamorsz“ (esineb pealegi hilisemais maaraamatuis jälle õigel kujul)⁸⁾. Sellele näikse osutavat ka talunimed samakujuline püsimine vakuraamatuis. Muidugi võiks oletada püsiva talunime väljakujunemist juba neil ajal. On siiski raske uskuda, et rahvas oleks talule omistanud niivõrra tugevalt isiklikku ilmet kandvaid nimesid, nagu neid märgivad maaraamatud (Brosz Hütepoick, Hillige Martt, Jamele Jorgiesz jne.). Vähemalt pole hästi usutav nende nimede puht-personaalsete, üksikuid isikuid tähendavate, osade omistamine taludele. Eks tõesta nimede paberlikkust seegi asjaolu, et maaraamatuis esinevad talunimed ainult osaliselt langevad kokku 1645. aasta suurelt osalt just rahva küsitlemisele põhjeneva revisjoni andmete talunimedega, kuna nad aga pea eranditult kattuvad 1692. a. Saaremaa rootsiaegse maaraamatu omiga⁹⁾. Talurahvalt saadavate andamite aruandena on maaraamat ainult huvitatud olnud talust kui maksustamisobjektist. Kuigi sellisena ainult asustatud talul on olnud väärtus, siis sellel lasuva koormuse määr pole kuidagi sõltunud talu majandavast isikust või isikute vaheldumisest. Sellest johtubki maaraamatute ükskõikus talu tegelikkude pidajate jälgimisel. 1627. a. maaraamatust näeme, et talule omal ajal nime andnud isik ei kattu enam alati talu tegeliku pidajaga (näit. talu nimi endine: Brosz Hütepoick, talu tegelik pidaja: Clement Huetensz)¹⁰⁾. Selleski maaraamatus esineb talusid, mille suhtes puuduvad märkmed talude tegelikkude pidajate kohta. Võiks arvata, et talule nime andja viimasel juhul kokku langeb selle tegeliku pidajaga, aga võib ka olla, et maaraamat pole järjekindel tegelikkude majandajate nimetamisel. 1630. a. maaraamat esitab jälle ainult talunimesid, 1627. a. esinenud tegelikkude pidajate kohta puuduvad märkmed. Seega ei kajastu maaraamatuis täielikult talurahva tookordne asustus.

Maaraamatute kõrval pakuvad rohkesti lisaandmeid Saaremaa taaniaegsete agraarolude kohta 1645. a. sügisel kuberner Andreas Erichson Hästehufvud'i poolt otse maa rootslaste kätte mineku järel korraldatud revisjoni andmed¹¹⁾.

Kroonumail näikse revisjon olevat teostatud just talurahva küsitlemise teel. Taaniaegseid maaraamatuid on kasustatud ainult sel teel saadud andmete kontrollimiseks. Märgitakse ära need juhud, mil rahvalt saadud andmete ja maaraamatu vahel on vastukäivusi; eriti puudutatakse neil puhkudel erinevusi talude suuruses. Kuna revisjoni

⁸⁾ Vrd. SMR 1617/18, 1618/19 ja 1627 vastava vakuse nime.

⁹⁾ Landtbuch von Oesell 1692, Luce nr. 8.

¹⁰⁾ SMR 1627, lk. 1 b.

¹¹⁾ F. v. B u x h ö v d e n, Zweite Fortsetzung von des Herrn Hofraths von Hagemeister Materialien zur Gütergeschichte Livlands, enthaltend Beiträge zu einer älteren Geschichte der Oeselschen Landgüter und ihrer Besitzer, Riia 1851, lk. 9.

sihiks pole olnud hankida teateid ainult talude kui üksikute maksus-
tamisobjektide kohta, vaid ka neis elavate perede üle, siis tabavad
revisjoni andmed talurahva asustust palju täpsamalt kui maaraamatud.
Edasi on siin püütud anda ülevaadet talurahva ja üksikute ametkon-
dade majanduslikest tingimustest ja elatumisvõimalusist. Märgitakse
ära põldude headus või juhul, kui põllundus pole olnud peamine
elatumist võimaldav tegevus, siis teised teotsemisalad. Ka antakse
iga ametkonna revisjoniandmete alul ülevaade vastavast kroonu-
mõisast, selle põldude külvipinna suuruselt, heinamaast ja kõigist
ametkonna mõisa aladel võimalikest majanduslikest tegevusist. Samuti
tehakse märkmeid selle kohta, kas on võimalik mõisa külvipinda
suurendada ja millisel teel, kas mõisaseoskonnas olevaist talupoega-
dest jätkub mõisa põldude majandamiseks. Edasi on revisjonis ära
märjitud hajavalduks kroonumaade hulgas olevad Taani aja hili-
semad rohkearvulised läänistused.

Kahjuks pole revisjoni üksikasjalikke üldandmeid säilinud kõigi
ametkondade kohta¹²⁾. Revisjoni üldosadest valmistatud mitme säili-
nud kokkuvõtte kaudu pääseb sellest puudusest osaliselt üle, eriti
just neis osis, mis puutuvad ametkondade alajaotuse ja neisse kuulu-
nud talude ja adramaade arvulist osa¹³⁾. Tänu olukorrale, et revis-
joni kaudu on värske maaperemees püüdnud ise tutvuda võõraste
oludega, omame revisjoni seletavate osadena, kuigi ainult mustandena
ja kontseptidena, mitmesuguseid kirjeldavaid lisasid talurahva sotsi-
aalsete kihtide, iga üksiku koormuste jne. kohta¹⁴⁾. Peale kroonu-
talupoegade ja ametkondade kohta käivate andmete pakub Luce kogu
ühenduses 1645. a. revisjoniga veel andmeid eravalduks olevate
maade jagunemise kohta eri mõisade vahel ja sel puhul oma valduse

¹²⁾ 1645. a. revisjoni kohta käivad enamikus kontseptidena ja vast
koguni ärakirjadena säilinud materjalid asuvad Eesti Riigi Keskarhiivis olevas
Eestimaa rootsiaegses kindralkuberneri arhiivis ühes pakis, mis sisaldab
mitmesugust Saaremaa siseajalugu käsitlevat ainet XVII sajandist. Kuna
esmakordselt seda kogu on korraldanud ja sellest nimistu valmistanud
dr. J. W. L. Luce, tuntud Saaremaa kultuuritegelane, 1793. aastal, siis nime-
tame seda kogu siin edaspidi Luce koguks. 1922. aastal on kogus asetsevad
dokumente kronoloogiliselt järjestanud (jättes muutmata Luce numeratsiooni)
ja nimistu valmistanud dr. F. Eichfuss. Käesolevas kirjutises tsiteeritakse
siit võetud ainet vastavalt Luce numeratsioonile. Nagu revisjoni kohta
käivaist dokumentest selgub, on revisjoni andmed saadetud Stokholmi
kuninglikule kantseleile. Kas neid Rootsi arhiives säilinud on, pole teada.
— Luce kogus on revisjoni algupäraselt nähtavasti nelja vihku korraldatud
üldisest osast säilinud ainult vihud 1., 2. ja 4. Kolmas puudub — seda ei
esine ka 1793. a. Luce poolt valmistatud nimistus. Puuduv vihk sisaldas
revisjoni üksikasjalikke andmeid Löve, Saaremõisa ja Uuemõisa ametkon-
dade kohta. Edaspidi tsiteerimistel tarvitame revisjoni üldosade märkimisel
lühendit SR 1645.

¹³⁾ Luce, nr. 5, 14, 17, 20.

¹⁴⁾ Luce, nr. 31.

juriidilise aluse tõestamiseks Kuressaare lossi esitatud mitmesuguste läänistamiskirjade ära kirju, mida käesolevas kirjutises on kasustatud ainult osaliselt¹⁵⁾.

Vähemas ulatuses kasustatud ainesel pole siin võimalik peatuda. Mainitagu ainult veel, et mag. L. Leesmendi lahkel vastutulekul võimaldus mul kasustada tema väljakirjutiste kaudu Taani Riigiarhiivis Kopenhaagenis säilitatavat folianti „Rechnung vom Slosse Arensburgk vnd Lande Oezell Von Philippi Jacobi Anno 1618 Bisz wieder Philippi Jacobi Anno 1619“, mis mitmeti on olnud kasuks kirjutisele.

Keskaegsest Saaremaast teame eri ürikuis leiduvate märkmete kaudu, et halduslikult on nii piiskoplikel kui ka ordule kuulunud Maasilinna foogtkonna aladel läänistamata jäänud maad jagunenud ametkondadesse ja need omakorda vakustesse. Neist üksikuist teateist on raske saada üldpilti tervete alade jagunemise kohta. Samuti on nende laialipaisatud märkmete põhjal raske saada kujutlust nende ühikute täpsamast illest ja ulatusest. Täiel määral rahuldavad meid selles küsimuses aga XVII sajandi alult pärit olevad maaraamatud.

Maaraamatute järgi jagunes terve Saaremaa ajavahemikul a. 1617—1645 allpool kirjeldatavaks ametkonniks ja vakusteks.

Schworffe¹⁶⁾ (Sõrve) ametkond, koostudes Salm-Anseküll¹⁷⁾, Caymer¹⁸⁾, Zerle¹⁹⁾ ja Torcke²⁰⁾ vakustest, haaras Sõrve poolsaarel Jämaja ja Anseküla kihelkonnas olevaid kroonumaid. Ametkonna keskuseks oli Torgu kroonumõis²¹⁾. Abruka saarele mõisamajapidamise asutamisega on osa ametkonna talupoegi allutatud teo suhtes Abrukale. Abrukast ei kujune siiski iseseisvat mõisa seoskonda, sest saarel endal puudus talurahva asustus täiesti. Selle levimist Abruhal ei peeta ka soovitavaks, sest see võivat sündida ainult saarel külluses

¹⁵⁾ Luce, nr. 1, 13.

¹⁶⁾ Ruumi kokkuhoiu mõttes ei tsiteerita järgnevas ametkondi — mõeldud on kõik SMR ja SR 1645 vastavate ametkondade vakuste jne. loendid. Külade nimed antakse vastavalt 1645. a. SR andmeile, sulgudes praegune vorm.

¹⁷⁾ SR 1645 järgi koostub Salm (Salme) ja Anszküll (Anseküla) külist. Vakusesse kuulunud talud Brosz Hütepoick (SR 1645 — Hüdepoya Brosz) ja Bent Himmers ning Hans Himmers on arvatavasti aluseks nüüdseile Üdipe ja Imara küladele.

¹⁸⁾ SR 1645: Kaymer (Kaimri), Lougo (Lõu, Lõuka), Kaubetum (SMR 1617/18 Kaukedam Mick talu, praegu Kaugatama küla) külist koostuv. Vakuses olevast (1617/18) Hia taludest võiks olla kujunenud praegune Easte küla.

¹⁹⁾ SR 1645 sisaldab küli: Lebbar (Läbara), Karrolust (Karuste), Tammekund (Tammuna), Zerell (Sääre), Andresz Lüll talu (SMR 1617/18, lk. 1 b) on vast praegune Lüll küla.

²⁰⁾ SR 1645 andmeil: Kawe (Kaavi), Jemma (Jämaja), Mehepeh (Mäebe), Mento (Mõntu), Ladla (Laadla), Oysar (Ohesaare), Kaunispe (Kaunispe), Rauduse (Rahuste), Löhöpöld (Lõupõllu), Enga (Hänga) külad.

²¹⁾ Torckenhoff, hiljemini ametkonna nimetusena maksvusele pääsenud.

olevate heade heina- ja karjamaade arvel, mille vähenemist ei peeta majanduslikult soovitavaks²²⁾). Abruka oleks seega nagu kõrvalmõisaks Sõrve ametkonnale; ainult näib sellel majapidamisel olevat olnud iseseisev, Torgust sõltumata juht²³⁾). Hiljemini on samast ametkonnast asetatud üksikuid talusid, kogusummas 7¹/₂ adramaad ja 1 pundenik, Paadla mõisa alla²⁴⁾).

Lümmeda (Lümandu) ametkond samanimelise kroonumõisaga keskuses kattus maa-alaliselt Kihelkonna endiste piiskoplikkude aladega, s. o. kihelkonna lõunaosadega. Alade põhjapoolse piiri ligikaudse joonena võiks märkida Kihelkonnalt Kärla poole viivat maanteed. Sii kuuluvad Lümmeda²⁵⁾, Leteuer²⁶⁾, Weiuenal-Vetterockh²⁷⁾, Lemmall²⁸⁾, Koymell²⁹⁾, Carnall³⁰⁾ ja Attell³¹⁾ vakused. Asehaldur Rantzow' ajal viidi Lümandust neli viimastena nimetatud vakust Suuremõisa ametkonda³²⁾).

Kergell (Kärla), jagunedes Teckmar-Saur³³⁾, Jehempehe³⁴⁾, Carmes³⁵⁾, Koggul-Korppküll³⁶⁾, Mohns-Sommer³⁷⁾ ja Pagimetzell³⁸⁾ vakustesse, on ühes ametkonnale nime andnud mõisaga haaranud esialgselt kõik Kärla kihelkonnas olevad kroonumaad. Kui XVII sajandil Kärla tagastatud Paadlaga sai kihelkonda veel teise kroonule kuuluva mõisamajapidamise, siis on Paadla alu komplekteeritud Kärla ametkonna talupoegadega. Taani ajastu lõpuks kuulus Koggull-Korppküll vakus tervikuna Paadlasse, osa Carmes vakusest aga allus Pähkla ametkonnale³⁹⁾).

²²⁾ SR 1645. Asutamisaeg pole jälgitav, esineb juba 1618/19 — Rechnung vom Slosse Arenzburgk etc. 1618/19.

²³⁾ Ibid.

²⁴⁾ SMR 1617/18; SR 1645.

²⁵⁾ SR 1645, külad: Warpe (Warpe k.), Lümmeda (Lümandu); hajatallud: Kawi pundeniku ja Kipi üksjala kohad (Kipi-Koovi k.), Käwertti pundenik (Kärdu k.), Kokki üksjalad (Koki k.).

²⁶⁾ SR 1645, küla: Ledtfer (Leedri k.), Himmi pundenikkude hajatallu (Himmistu k.).

²⁷⁾ SR 1645, külad: Waywall (Mellin'i kaardil Waiwel, vast praegune Vahva k.), Fettrock (Vedruka k.), Kotzma (Liiva Kotsma k.).

²⁸⁾ SR 1645: Lemmall (Lömala k.).

²⁹⁾ SR 1645: Koymell (Koimla k.). Hajatallu Rickso Rein pundenik (Riksu k.).

³⁰⁾ SR 1645: Karall (Karala k.).

³¹⁾ SR 1645: Attell (Atla külad).

³²⁾ SMR 1627, SR 1645.

³³⁾ SR 1645, külad: Torkemeh (Tergemäe k.), Souwer (Sauvere k.), hajatallu pundenik Hannepesze Ohle (Anepesa k.).

³⁴⁾ SR 1645: Jehempe (Jõmpa k.).

³⁵⁾ SR 1645: Kahrmesz (Kaarmise k.); talu Hörmeste Clement (Hirmuste k.).

³⁶⁾ SR 1645, külad: Koggul (Kogula k.), Kõrküll (Kõrkküla).

³⁷⁾ SR 1645, külad: Mönst (Mõnnuste k.), Sommer (Sõmmera k.).

³⁸⁾ SR 1645, külad: Paye (Pai k.), Metzell (Mätaselja k.).

³⁹⁾ SR 1645.

Magnushoff (Elme) ametkond samanimelise kroonumõisaga koostus Euküll⁴⁰), Euküll-Torgies⁴¹), Vdeuer⁴²), Ladiell-Kirrides-Medell⁴³), Randeuer⁴⁴), Helmus-Puttküll⁴⁵) ja Haddola-Ochtis⁴⁶) vakustest. Maaalaliselt katsid need vakused enamuse Kaarma kihelkonna kroonumaid, üle minnes põhjas praegusest Kaarma-Mustjala vahelisest piirist Euküll-Torgies ja Haddola-Ochtis vakustega⁴⁷), kuna kihelkonna lõuna- ja kaguosades on vähemaid alu kuulunud Suuremõisa ja Pähkla ametkondadele. XVII sajandi alul asutatud Pähklale on ametkond kaotanud omi alu Randvere vakusest⁴⁸) ja hiljemini pidanud loovutama Vdeuer vakuse peale mõne üksiku adramaa Suuremõisale⁴⁹). Ajutiselt on olnud allutatud ametkonnale Karjast Nurmes-Metzküll vakusest Metzküll⁵⁰).

Kargiesz (Karja) ametkonda kuulusid järgmised samanimelise kihelkonna piiridega kattuvad vakused: Persin-Leps-Koickell⁵¹), Mettill⁵²), Hangell⁵³), Nurmes-Metzküll⁵⁴) ja Pamma⁵⁵). Ametkonna halduslikuks keskuseks oli Karja kroonumõis. Näib, et algupäraselt ametkond haaras kõiki Karja kihelkonnas olevaid kroonumaid. XVII sajandi

⁴⁰) SR 1645, külad: Ledick (?), Pyla (Piila k.), Keskfer (Keskvere k.), Mõnnika (vast on see nimi ehk säilinud praeguses Männika talus Piila k. ?); talu Kaupi Simon (Kaubi k.).

⁴¹) SR 1645, külad: Torrisz (Tõrise k.), Hübias (Hübja k.); hajatalud Torro's (Tõru k.), Jerwisz (arvatavasti praeguses Mustjala khk. Järise järve ääres olev Järve k.).

⁴²) SR 1645, külad: Kaiszfer (Kaisvere k.), Vddefer (Uduvere k.); talu Wellia Matt (Välja k.).

⁴³) SR 1645, külad: Medell (Meedla k.), Kirradus (Kiratsi k.), Ladiell (Laadjala k.).

⁴⁴) SR 1645, külad: Randefer (Randvere k.), talusid Hansi Martt ja Tõnnisz (Ansi k.), Kirkusze talud (Kerguse k.).

⁴⁵) Vakuse nime Helmus võiks olla säilinud Elme mõisa nimes, Hattküll pole jälgitav, kui mitte arvata, et ta oleks teisenenud Hakiial'iks. SR 1645, külad: Hakiial (Hakjala k.), Wanter (Vantri k.), Hambeck (Haamse k. ?), Aste (Aste k.).

⁴⁶) Vakuse nime teine pool „Ochtis“ viitab samakõlalisele kohanimele hilisemas Mustjala kihelkonnas. SR 1645: Haddola, ka Haola (Aula k.); hajatalu vabatalunik Kirromeh Jack (vast ehk Kirumaa k. Mustjalas?).

⁴⁷) Vrd. märkusi nr. 40 ja 46.

⁴⁸) SMR 1617/18, lk. 26 a.

⁴⁹) SR 1645.

⁵⁰) SMR 1617/18, lk. 15 b, SMR 1627, lk. 61 a.

⁵¹) SR 1645, külad: Persin (Pärsamaa k.), Leppist (Lõppi k.), Koickell (Koikla k.), Reke (Räägi k.); SMR 1617/18 j. t.: Kaesz'a talud (Kaesa k.).

⁵²) SR 1645: Mettialg (Mätja k.).

⁵³) SR 1645, külad: Hangell (Angla k.), Löyszküll (Leisi k.), Nehat (Nihatu k.), Oytmeil (Oitme k.), Jeist, Jeigist (Jõiste k.), talu Weszkiwe Willem (Veski k.).

⁵⁴) SR 1645, külad: Nurmsz (Nurme k.), Metzküll (Metsküla), Pammarorth (Pammarna k.), hajatalu Jurgen Aszock (Asuka k.), Tiilcke Hans (Tilga k.), Thomas Murck (Murika k.), Peterga Tonniesz (Peederga k.).

⁵⁵) SR 1645, külad: Grosz Pamma (Pamma k.), Purz (Purtsa k.).

algusel Kaarma lõunaosas moodustunud Pähkla ametkonnale kaotab Karja (põhjusist kuuleme lähemalt allpool) mõningad külad. Hiljemini on siit, majanduslikel kaalutlusil, asetatud Persin-Leps vakus Lõve ametkonda⁵⁶⁾ ja Mettiell Tumulasse ning Hangell vakusest osa talurahva asustusest allutatud Maasile⁵⁷⁾. Eelpool juba kuulsime mõne ala ajutist kuulumist Magnushof (Elme) ametkonda.

Piha-Groszenhoff (Püha Suuremõisa) ametkonna keskuseks on nähtavasti olnud hilisem Kaarma-Suuremõisa kroonumõis. See ametkond jagunes Piha-Vetell⁵⁸⁾, Ilpell⁵⁹⁾, Tahewall-Puttküll⁶⁰⁾ ja Weyuer-Eszmus⁶¹⁾ vakusteks. Ametkond erineb teisist varemini käsitletuist oma talurahva etniliselt koosseisult. Esimesena mainitud vakusest on üks osa asustatud ainult rootslastega, kuna n. n. Mahwack'u elanikud on eesti soost saarlased. Need algupäraselt ametkonda moodustanud alad haarasid kahe esimese vakusega Püha kihelkonna lääneosi ja kahe viimasega Kaarma lõuna- ja kagupoolseid maid. Juba varakult on sellele, nagu kuulsime eelpool, allutatud orjuse suhtes neli vakust Lümandust ja ajastu lõpul veel Uduvere vakus Magnushof (Elme) ametkonnast. Viimase asetamine oli võib-olla sündinud vastukaaluks siit Pähklasse asetatud Eszmus-Weyuer asemele⁶²⁾.

Pechell (Pähkla) ametkonna algus tuleb viia ühendusse 1608. aastal tollekordse Saaremaa asehalduri Claus Malteson Sehestädt'i poolt Karja kihelkonnas asuva tol korral kroonule kuulunud Parasmetsa mõisa vahetamisega Kaarmas asuva Pähkla mõisa vastu Otto Vietinghoff'ilt⁶³⁾. Sellest tulebki, et Kaarma lõunaosas asetsevale Pähklale kuulub maid Karja kihelkonnas: Hangell vakusest Lowke küla 4 adramaaga, Lulenpehe's 3 adramaad⁶⁴⁾. Vast algupäraselt on kuulunud Pähklale ainult Irrase küla Kaarmas. Mõisa põldude majandamiseks on uut ametkonda komplekteeritud Magnushoff (Elme) ametkonda kuuluva Randeuer vakusest 7¹/₄ adramaaga ja Suuremõisast, nagu juba mainitud, on alul kuulunud sellesse osa Tahewall-Puttküll vakuse maid, ajastu lõpul aga kogu Eszmus-Weyuer vakus⁶⁵⁾.

⁵⁶⁾ SR 1645.

⁵⁷⁾ SR 1645.

⁵⁸⁾ SR 1645, külad: Kaylauk od. Mahwack (Kailuka k.), Schweden uff Vettell (kattub vast praeguste Suure ja Pisku Rootsi küladega Vätla poolsaarel).

⁵⁹⁾ SR 1645, külad: Grosz Ilpell, Klein Ilpell (Ilpla k.).

⁶⁰⁾ SR 1645, külad: Tahull (Tahula k.), Puttküll (Saue-Putla k.), vabatalunik pundenik Mustala Martt ja adratalu Mustala Toffer (Mustla k.).

⁶¹⁾ SR 1645: Waywer (Vaivere k.).

⁶²⁾ SR 1645.

⁶³⁾ F. B u x h ö v d e n, op. cit., lk. 81. SR 1645.

⁶⁴⁾ SMR 1617/18, lk. 26 a.

⁶⁵⁾ SR 1645, külad: Lulupeh (Luulupe k.), Irras (Irase k.), Pechell (Pähkla k.), Laugo (Laugu m. Karjas), Löyszküll (Leisi k. Karjas), Jotmell (Jootime k. Kaarmas).

Löue (Löve) ametkonda kuuluvad talumaad jagunesid maaraamatute andmeil Tonniell⁶⁶), Callo⁶⁷), Paniours⁶⁸), Sackell-Nemmall-Tackeuer⁶⁹) ja Löende Köldiell⁷⁰) vakusteks. Ametkonnas on kaks kroonu käes olevat mõisamajapidamist — Uue Löve ja Vana Löve mõisad. Esimene neist on ametmõis⁷¹). Peale nimetatute kuulub kroonule veel väikene Tamma kõrvalmõis, mis on asutatud paarile üksjala kohale. Tamma oli tavaliselt mõnele aadlikule rendile antud⁷²). Maa-alaliselt haarab ametkond nähtavasti kõiki kihelkonnas olevaid kroonumaid ja läheb neist piiridest üle vast ainult Löende-Köldiell vakusega Püha kihelkonda. Sellele näikse viitavat vakuse nime teine pool, millele võiks leida vastet vast ainult Pühast (Kõl-jala). Ajastu lõpuks on, nagu juba kuulsime, sellele ametkonnale Karjast allutatud Persin-Leps vakus. Kas ka Löve alu Taani aja viimastel aastatel on teistesse ametkondadesse asetatud, ei saa öelda, kuna puuduvad 1645. a. revisjoni üksikasjalikud andmed selle ametkonna kohta.

Endine orduametkond Suur-Kihelkonna⁷³) on Taani ajal ümber

⁶⁶) SR 1645, külad: Tõnniall (Tõnija k.), Pizar (?).

⁶⁷) SR 1645, külad: Calli (Kalli k.), Woysz (Võhksa k.?), Koggul (Kogula k.), Koggist (Koksi k.), Kõrriszk (Kõriska k.); SMR 1627, lk 107 b: pundenik Vrrri Pertt (Ure k.); SMR 1630/31, lk. 107 a: talu Lilpe Jurg (Lilbi k. Valjalas?).

⁶⁸) SR 1645, külad: Pahn (Pahna k.), Juers (Jürsi k.), Harrist (Ariste k.), Wecker (Vakra k.).

⁶⁹) Vakuse nimedele Nemmall, ka Nennall ja Tackeuer, ei leidu vastet. SR 1645, külad: Sackull (Sakla k.), Nurmis (Nurme k.), Sicksar (Siiksaare k.).

⁷⁰) SR 1645, külad: Löhn (Lööne k.), Kõnde (Kõnnu k.), Ragk (Rahu k.), Papi Allewel (Mellin'i kaardil Pappiallewe — pole enam jälgitav), Meziall (Mellin'il samal kujul, pole jälgitav), Köldiall (vast Kõljala Pühas), Tamma mõis (sõjaväe topograafilisel kaardil Tammimõis?).

⁷¹) SR 1645.

⁷²) SMR 1627, lk. 117 a.

⁷³) Ekslikult väidab Löwis of Menar teoses „Livland im Mittelalter, Eine kartographische Studie“ (Tallinn 1895), lk. 17—18 ja kaart, nagu poleks ordule XVI sajandi alul Saaremaa läänerannikul enam maid kuulunud. Juba Buxhövdenni Saaremaa mõisade ajaloost, mida L. of Menar on sageli kasustanud oma väidete põhjendamiseks, oleks pidanud selguma sellise seisukoha vildakus. Nimelt läänistab 1565. a. Friedrich II „d. Dörflein Kudemetz i. Amte u. Ksp. Kilkundes d. Gebietes Sonnenburgk in der Wacken Padis belegen“ Friedrich Gross'ile (ärakiri Luce, nr. 1, lk. 48), milline fakt ühes küla tookordse maahaldusliku kuuluvuse äramärkimisega esineb ka Buxhövdenni'il (op. cit., lk. 45—46). Sellest pole aga ei Buxhövdenni ega ka L. of Menar teinud vastavaid järeldusi. Teiseks näitavad kihelkonna ametkonna kuulumist ordule kuni Saaremaa taanlaste kätte minekuni Maasilinna foogti Heinrich Luddinghausen-Wulffi ja hertsog Magnuse läänistamiskirjad Heinrich Wredele. Esimene loovutab 1562. a. Wredele 1½ vakust — „Korbische vnd Hundawische genannt“ — ühes nende juurde kuuluvate talude üksjalgade ja kaluritega ning veel Rootsi külast 4 üksjala kohta „alles belegen Ins Ordensamt v. Ksp. Kilkonden bei der Kirchen“ (Kopenhaageni

kujundatud kolmeks ametiks. Paiguti rakendatakse ametkonna endist nimetust nüüdki veel, kuid ainult uut Pajumõisa (Pagimõise) ametkonda haaravas tähenduses⁷⁴). Pajumõisa ametkonna moodustasid Otlasz-Pittola-Virritil⁷⁵) ja Leke-Abbola-Rachtill⁷⁶) vakused. Ametkonna mõisaks oli samanimeline kroonumõis. Peale ametmõisa kuulus ametkonda veel 4¹/₂ adramaa suurune Koruer (Kurevere) mõis, millel puudusid oma talupojad. Seda ei majandatud kroonu poolt, vaid anti tavaliselt väikese rahalise aastamaksu eest mõnele aadlikule kasutamiseks⁷⁷). Maa-alaliselt haaras see ametkond kõik Kärla-Kihelkonna maanteest põhjapool olevaid Kihelkonna alu peale Undva poolsaare.

Undvale asetuvaist kroonumaist oli kujunenud Taani ajal Nemmall⁷⁸) ametkond. Sellesse kuulusid Korffes (ka Korues) -Hundwa⁷⁹) ja Tappemegge-Keuell⁸⁰) vakused. Ametkonna keskuseks oli Nemmall kroonumõis. Kas siin on tegemist algupäraselt kroonu poolt asutatud uue mõisamajapidamisega või on ametkonnale alus pandud

Riigiarhiiv, siin dr. P. Johansen'i regesti järgi). Teine läänistab 1570. a. samale isikule Keuell ja Tappemeck küladest veel lisaks maid, määritledes asukoha samuti nagu eelmine ürik (ibid.). Neid andmeid XVII sajandi maaraamatute omiga kõrvutades näeme, et võiksime läänes Kihelkonna piiskoplikkude ja ordu alade vaheliseks ligikaudseks piiriks märkida alates mererannalt vast Rootsikülalt (ürikuis kõneldakse harilikult piiskoplikust Rootsi külast, kuid, nagu 1562. a. läänistamisürik näitab, on ordul olnud samuti Rootsi nimeline küla Kihelkonnal) ja siis edasi Kihelkonnalt Kärla viivat maanteed, nagu juba Lümandu puhul mainitud, kuni Kärla piirini. Kärla ja Kihelkonna ordualade vaheline piir kattub vast üldjoontes praeguse kihelkondade piiriga. Kuid selles osas, kus Kihelkonnast on kujunenud Mustjala kihelkond, on Kärla ja Kaarma piirid tunginud kindlasti tublisti praegustesse Mustjala piiridesse. Meil oli juhus sellele tähelepanu juhtida Kärla ja Elme ametkondade kirjeldis. Võib-olla on siin piiskoplikud alad ulatunud kuni Ohtja ja Järise järvede jooneni. Liv-, Est- u. Kurländisches Urkundenbuch, IX, nr. 326, piiskoplikkude ja ordu maade vaheliste piiride korraldamise ürikus a. 1438 nimetatud piirijoonega võiks piirijoonele jäävat „Vochtis“ järve samastada „Ohtja“ (Ochtis) järvega. „V“ kadu sõna alult esineb kohanimeses sageli.

⁷⁴) SMR 1627, lk. 15 b.

⁷⁵) SR 1645, külad: Oddolatz (Odolätsi k.), Virritill (Virita k.), Kõro (Kõõru k.), Selge (Selgase k.), talusid: pundenik Vicke Simon (Viki k.), Kumi ja Sarapikko üksjalgade hajatalud (Kuumi-Sarapiku k.), Alusze Hansz (Alutaga?).

⁷⁶) SR 1645, külad: Läke (Läägi k.), Abbola (Abula k.), Rachtill (Rahtla k.), Kurrefer (Kurevere k.); Liiva üksjala talu (Liiva k.), Merisze üksjalgade hajatalud (Merise k.).

⁷⁷) SMR 1627, lk. 18 a.

⁷⁸) Nimi võiks olla säilinud Neeme küla nimes, Rootsi ajal nimetatakse ametkonda Tagamõisaks.

⁷⁹) SR 1645, külad: Koruis (Kõruse k.), Hundo (Undva k.), Nehme talud (Neeme k.); üksjala talu Kurra Jürgen (Kuralase k.).

⁸⁰) SR 1645, külad: Tamme oder Tappemeggi (Tammese k.), Keuell (Kehila k.); talusid: Seppa Laesz ja Seppa Clement (Sepise k.).

mõne tagasilangenud läänistatud mõisaga, pole kindlasti teada. Võiks siiski pooldada viimast arvamust. Nimelt on ordu aja lõpul ja Taani valitsuse alul neis vakustes toimetatud suuremaid läänistamisi⁸¹). Et selles läänistati mitukümmend talu, siis tekkis tõenäoliselt neile aladele ka eramõisamajapidamine. Hiljemini me ei leia Undvas eramaa-omandit. Võiks just arvata, et selline riigile tagasilangenud aadlimõis saigi aluseks uuele ametkonnale⁸²).

Endise orduametkonna Kihelkonna kirdeosas asuvaist läänistamata jäänud aladest kujunes Taani ajal Mustell (Mustjala) ametkond samanimelise kroonumõisaga keskuses. Koostudes Mustell⁸³), Woyhmesz⁸⁴) ja Padisz⁸⁵) vakustest moodustas ametkond selle maa-alalise tuumiku, millest Rootsi ajal kujundati Mustjala kihelkond.

Masich (Maasi) koostus Põide kihelkonna põhjaosi (kaasa arvatud ka hiljemini asutatud Jaani khk.) haaravaist Rahewall⁸⁶), Paidell⁸⁷), Tackeuer⁸⁸) ja Kerckeuer⁸⁹) vakustest. Ametkonna halduslikuks keskuks oli Maasi kroonumõis. Aja kestes viidi mitmed Maasi ametkonna alad majanduslikes huvides naabruses oleva Uuemõisa halduskonda, viimati veel Kerckeuer vakus tervena⁹⁰). Et selle all ei kannataks Maasi mõisamajapidamine, siis toodi Karja ametkonnast Maasi alluvusse Jeiste küla Hangell vakusest⁹¹). Täiesti selge pole ametkonnast Tumalasse asetatud talumaade hulk.

Newenhoff (Uuemõisa) ametkond moodustati alles Taani ajal. Tõuke selleks andsid Goswin Wulff-Lüddinghausen'ilt ta pärijaita surma puhul kroonule tagasilangenud alad⁹²). Komplekteerides tagasi-

⁸¹) Vt. märkus nr. 73, Heinrich Wredele antud maid.

⁸²) SR 1645 mainib, et Nemmall olnud kord ühele Ahnrep'ile läänistatud.

⁸³) SR 1645: Mustell (Mustjala m.), pundenik Jauni Tonnisz (Jauni k.).

⁸⁴) SR 1645, külad: Woyhmes (Wõhma k.), Panck (Panga k.); talu Pahipill Tönnisz (Pahapilli k.).

⁸⁵) SR 1645: Padisz (Paatsa k.).

⁸⁶) SR 1645, külad: Grosz Rahula ja Klein Rahula (Rahula k.), Thomall (Tumala), Låwell (Levala k.), Sayküll (Saikla k.), Ayrisz (Ariste k.), Hirist (Iruste k.), Orrisar (Orisaare k.), Orgenöm (Orinõmme k.), Ligalaszme (Ligalaskme k.), Herjaküll (Arju k.?), Drostenhholm (Keinastu laid).

⁸⁷) SR 1645, külad: Grosz Pahidall ja Klein Pahidall (Suure ja Pisku Pahila k.), Wõhma (Võhma k.), Kawande (Kavandi k.), Randkülla (Ran- küla); talud: Rüdamme Hansz ja Raucko Martt (Ridama-Raugu k.).

⁸⁸) SR 1645: Tagauer (Tagavere k.).

⁸⁹) Luce, nr. 5, SR 1645 ekstrakt, külad: Kõrckfer (Kõrkvere k.), Kesckfer (Keskvere k.), Rozekackena ja Makackena (Kakuna k.).

⁹⁰) Luce, nr. 52.

⁹¹) SR 1645.

⁹²) SMR 1627, lk. 97 b, Luce, nr. 20: Von eigentlichen Beschaffenheit des Landleins od. Insul Osel (1645), märgib, nagu oleks üks igivana talupoeg tõendanud revisjoni puhul, et Uuemõisa mõis asutatud Taani ajal, varemini elanud mõisa kohal 5 talupoega, siis läänistatud mõis G. Wulff'ile, kelle surma järel see jälle langenud tagasi. Buxhövdén (op. cit., lk. 142) kõneleb

langenud alu Maasile kuulunud talurahva maadega kujundatigi uus ametkond Karridall⁹³) ja Velcküll⁹⁴) vakustega. Nagu äsja Maasi puhul mainisime, asetati hiljemini veel Kerckeuver vakus selle alla. Ametkond haaras seega Pöide kihelkonna keskmisi osi.

Pöide kihelkonna lõunaosad võttis oma alla vana Holmhoff (Saaremõisa) ametkond samanimelise kroonumõisaga. Vaadeldaval ajavahemikul kuulusid ametkonda Capper⁹⁵) ja Randeuer⁹⁶) vakused.

Mohn (Muhu) ametkond ületas suuruselt nii adramaade arvu kui ka vakuste arvu suhtes kõik teised ametkonnad. Sellesse kuulusid Painsell⁹⁷), Tambse⁹⁸), Lötze⁹⁹), Vrringkas¹⁰⁰), Kuyast¹⁰¹), Ennenküll¹⁰²), Nurmes¹⁰³), Rotzeuer¹⁰⁴) vakused ja Tuppenormb küla¹⁰⁵). Ametkonda on kuulunud ka mõned ranna läheduses olevad laiud, asustatud on viimaseist olnud aga ainult Kessulaid (Schildaw). Ametkonna mõisaks oli Muhu nimeline mõis. Varemini asunud see kaugel rannast kiriku ligidal. Et aga see asend olnud mitmeti halb ja põl-

mõisa läänistamisest G. Wulff'ile Friedrich II poolt. Teisalt selgub aga Goswin Wulff'ile maade läänistamine Pöide aladel juba ordumeister Kettler'i poolt, ERKA, Eestimaa Rüütelkonna Arhiiv, G III, 1.

⁹³) Vakuse nimetusena on maaraamatuis märgitud ka Herdell, Harridall, Hardiall, vrd. SMR 1627, 1630, Luce, nr. 5, ekstrakt 1645, külad: Hardiall (Ardla k.), Muyküll (Mui k.), Werell (Veere k.), Tallilaijd (Talila k.), hajatalu Wötaküll (Võeta k.); SMR 1627, lk. 100 b: Nenno talud (Nenu k.).

⁹⁴) Luce, nr. 5, ekstrakt 1645, külad: Nehmis (Neemi k.), Felta (Välta k.), Kaunisfer (Kanissaare k.), Löysz küll (Leisi k.).

⁹⁵) Luce, nr. 5, ekstrakt 1645, külad: Kapper (Kapra k.), Kewe (Käo k.), Parrewal (?), Pahawald (Pahavalla k.), Paio-Kurgell (Paju-Kurdla k.), Meh Kurgell (Mägi-Kurdla k.), Laydmel (Laimjala), Sara Küll (Saare k.).

⁹⁶) Luce, nr. 5, ekstrakt 1645, külad: Randfer (Randvere k.), Ruisz (Mellin'i kaardil Ruhhist, vast Ruhve k.), Koikust (Kõikuste k.), Hürfer (Üüvere k.), Kachtiall (Kahtla k.), Aszma (Asva k.), Harrywälg (Mellin'i kaardil Harkiwelli).

⁹⁷) SR 1645, külad: Küllaszme (Külaaseme k.), Painsell (Painase k.), Peuduste (Pedaste k.), Nömküllä (Nõmmküla), Iggane (Iga k.).

⁹⁸) SR 1645, külad: Tamsell (Tamse k.), Pädulla (Päelda k.); Pallaszme hajatalud (Pallasme k.).

⁹⁹) SR 1645, külad: Loetze (Lõetsa k.), Rauke (Raugi k.), Kallasti (Kallaste k.), Paiste (Põiste k.), Wachtrisz (Vahtraste k.), Schildaw (Kessulaid).

¹⁰⁰) SR 1645, külad: Vrrakasz (pole jälgitav), Möhe (Mõega k.), Wöllöküllä (Võlla k.), Helmeküllä (Hellama k.), Lechtmetz (Lehtmetza k.), Peraszeküllä (Pärase k.); talud: Tuszti Andrusz ja Tonnisz (Tusti k.), Lalli Peet (Lalli k.).

¹⁰¹) SR 1645, külad: Kuywast (Kuivastu m.), Reszeküll (Rässa k.), Woye (Või k.), Simmist (Simmiste k.); hajatalu Oyna Jurg (Oina k.).

¹⁰²) SR 1645, külad: Mello (Mäla k.), Viroküll (Viira k.), Sontaküllä (Soonda k.), Raygma (Raegma k.).

¹⁰³) SR 1645, külad: Nurmsz (Nurme k.), Linnusz (Linnuse k.), Wannamoyesz (Vanamõisa k.); hajatalu Halichawo Tönnisz (Aljava k.).

¹⁰⁴) SR 1645, külad: Rozever (Rootsivere k.), Kogguva (Koguva k.), Nauze (Nautse k.).

¹⁰⁵) SR 1645, küla: Tuppenorm (Tuppenurme k.).

lud väikesed, siis asutati 1626. a. Ennenküll küla maadele uus mõis, mis asetseb täiesti rannal. Sealseist talupoegadest asetatud ühed — 7 adramaal elanud — endistele mõisamaadele, kuna ülejäänud — 4 adramaal elanud — mahutatud teistesse vakustesse¹⁰⁶). Ametmõisa kõrval olnud Muhul kroonu majandamisel, vähemalt puhuti, ka Kapi mõis (Cappenhof)¹⁰⁷).

Peale loendatute olid taaniaegsel Saaremaal veel mõned vähemad mõisamajapidamised ühes nende juurde kuuluva talurahva-asustusega. Need pole moodustanud siiski terviklikumat ühikut. Maaraamat ei määritle neid ametkondadena, vaid nimetab neid mõisadeks. Enamuses olid need endised, ühel või teisel alusel kroonule tagasilangenud aadlimõisad.

Kui 1611. ja 1612. a. rootslased korraldasid Saaremaale röövkäike, siis tekkis saare aadlike hulgaks Rootsit pooldav vähemus. Viimaste juhid Otto v. Buxhövdén Paadlast ja Heinrich v. Schulmann Tumalast hukati¹⁰⁸) ja nende mõisad — Paadla, Roopaka ja Tumala — konfiskeeriti¹⁰⁹). Niisugusel teel kroonule tulnud mõisust on ainult Paadlas kujunenud laialdasem mõisamajanduslik ühik. Varemini ainult umbes 14 adramaa suurust hajaasetuslikult mitmesugustes kroonu vakustes laiali olevat¹¹⁰) mõisale kuuluvat talupojaskonda komplekteeriti, nagu juba eelpool kuulsime, üksikute vähemate aladega Sõrvest, kuna naabruses olev Kärla kaotas terve Koggull-Korpküll vakuse uuele kroonu majapidamisele¹¹¹). Saare idaosas jäeti Thomell (Tumala) mõisa väljad sööti, kuna talupojad enamuses nähtavasti allutati Maasile. 1617./18. a. maaraamatu järgi elas mõisamail üks talupoeg, kes uusasukana oli esialgu maksuvaba¹¹²).

Alles ajastu lõpuks tekkis siin uuesti mõisamajapidamine, kusjuures majandamiseks kasustati nähtavasti Maasi ametkonna talupoegi¹¹³).

Robaka (Roopaku) tagastamise järel majandati kroonu poolt mõisamaid esialgu edasi¹¹⁴), kuid hiljemini jäeti need sööti. 1645. a. revisjoni andmete järgi elasid mõisamail 3 talupoega. Mõisale

¹⁰⁶) SMR 1627, lk. 90 a.

¹⁰⁷) Rechnung v. Slosse Arenszburgk 1618, lk. 161 a.

¹⁰⁸) M. Körber, op. cit., lk. 257.

¹⁰⁹) SMR 1617/18, lk. 41 a — 42 a: kroonule langenud crimen laesae majestatis põhjal.

¹¹⁰) SR 1645.

¹¹¹) SR 1645, külad: Paye (Pai k.), Karridell (Karida k.). Teised siia kuuluvad külad on antud nende algupärase alluvuse kohal.

¹¹²) SMR 1617/18, lk. 42 a.

¹¹³) SR 1645. Iseseisvaid küli revisjoni andmeil siia ei kuulu.

¹¹⁴) Rechnung v. Slosse Arenszburgk 1618—1619 andmeil on Roopakus aruande-aastal mõisa väljadelt lõigatud vilja.

varemini allunud talurahva asustus suuremalt osalt läänistati, osalt asetati Karja ja Maasi ametmõisade käsutusse ¹¹⁵).

Anseküla kihelkonna põhjaosas langes kroonule tagasi Tirimetz (Tiirimetsa) mõis. Ka siin ei kujunenud suuremat majanduslikku ühikut. Mõisa seoskonda kuulusid ainult mõned üksikud pundenikkude hajatalud; mõisa majapidamise huvides asetati hiljemini neile lisaks üksjalgu ja vabadikke Kärä ja Suuremõisa ametkondadest ¹¹⁶). Külal ja vanadel kultuurimaadel elavad adratalupojad puuduvad siin täiesti, mis asjaolu osutab mõisa võrdlemisi lühikesele eale.

Eriaadiline omalt ilmelt on Spittelhof (hilisem Jaani kirikumõis). See on pidalitõbiste asula ühes mõisamajapidamise ja selle juurde kuuluvate talupoegadega. Kõik mõisa sissetulekud olevat läinud tõbistele ¹¹⁷). Spittelhofi olevat rajanud asehaldur Johann Schwabe, mõisale allutatud talupojad kuulunud varemini Maasilinna rentmeistrile ¹¹⁸).

Kroonule kuuluvad Saaremaa alad jagunesid seega 15 ametkonda ja 6 vähemaks mõisa-seoskonnaks.

Iga ametkond koostus, nagu nägime, kahest täiesti erinevast osast — talurahva asustusest ja kroonu käes olevaist talurahva tööjõuga majandatavaist mõisamaadest. Peatumata lähemalt igal üksikul kroonumõisal, tähendagem ainult, et üldiselt on kroonumõisade külvipind nähtavasti kestvalt kasvanud. Kuna a. 1618/19 oli kroonumõisades külvipind umbes 2660 tündrimaad ¹¹⁹), tõusis see 1645. a., s. t. ajastu lõpul, mõisade arvu samaks jäädes juba 3252 tündrimaale ¹²⁰). Arvestades 16 tündrimaad ühes adramaas — menetlus, mida on rakendanud 1645. a. revisjoni teostajad — võrduks kroonu enda majandamisel olevate kultuurimaade suurus 203¹/₄ adramaale ¹²¹).

¹¹⁵) SR 1645.

¹¹⁶) SMR 1617/18, SR 1645. Vast on tookordsed Laszi ja Schulti talud aluseks praegusele Kuldi-Lassi külaele.

¹¹⁷) SR 1645 andmeil olnud tõbiseid aruande-aastal 21; et aga paljud olevat nakatunud, siis võivat oodata arvu peatset tõusu 10 võrra.

¹¹⁸) SR 1645. Schwabe oli asehalduriks enne 1593. aastat, vt. F. Buxhövden, op. cit., lk. 7.

¹¹⁹) Arvestatud 1618/19. a. Rechnung v. Slosse Arenszburgk järgi.

¹²⁰) Luce, nr. 32.

¹²¹) Ibid. Olgu siinkohal ära tähendatud asjaolu, et adramaa suurus on Saaremaalgi olnud väga kõikum ja mõisade suuruse arvestamisel adramaadesse väidavad revideerijad: vnd vff ieder Hacken 16 Tonnen stete pfluglande gerechnet werden, zu mahlen man keine Gewiszheit, wie grosz oder klein eigentlich ein Haken Landes zu schätzen, erlangen können. Teises kohas, talumaade hindamisel adramais, mainitakse samuti adramaade ebaühtlast suurust: Ein Haken Landes wird an etlichen ortenn vf 12 Tonnen aussaht in allen 3 ordinarj feldern gehalten, Buschländer wird nicht darunter gerechnet. Man findet aber auch Haken von 15, 16, 17, auch wohl so dz högste von 18 Tonnen, vnd solchen in sonderheit in dem Soneburgisch Theill (Luce, nr. 31: Bey diesem Buche ist zu wissen nötig).

Kuna samal ajal kroonutalupoegade majapidamiste all olevad maad hinnati 1059 adramaale¹²²⁾, oleks vahekord seega järgmine: 1 : 5,2. Muidugi pole see täiesti täppis, sest talumaade suuruse arvestamisel pole kaasa arvatud adramaades mitte hinnatavaid pundenikkude ja kümnisetalupoegade maid.

Üksikute kroonumõisade eneste majandamisel olevate maade külvipinna suurus kõigub 1645. aastal 40 ja 364 tündrimaa, s. o. $2\frac{1}{2}$ — $22\frac{3}{4}$ adramaa vahel, nagu näha allpool järgnevast tabelist.

Eelpool esitatust selgub, et ametkonna moodustab kroonumõis ühes andamite ja orjuse õiendamise suhtes temale allutatud talurahva asustusega. Algupäraselt võib-olla just andamite sissenõudmise huvides funktsioneerinud kroonumõis oli muutunud aja kestes ametkonna keskuses asuvaks talurahva teotööga majandatavaks põllumajanduslikuks suurkätiseks, mis avaldab kestvaid laienemistendentsi. Seejärel märkamegi XVII sajandil, et ametkondade oleskelu ja nende piiride muutumised on tingitud just talurahvalt saadava sundtöö hulgast. Ametkond pidi haarama vähemalt niipalju talurahva asustust, et viimaselt saadava tööjõuga oleks olnud võimalik majandada ametkonda kuuluva kroonumõisa maid. Sellise suhteliselt kõikuva printsiibi rakendamine jagamise (või vähemalt ametkondade piire tingivaks) aluseks tegi ametkonna sõltuvaks kahepoolseist muudatusist: esiteks neist, mis puudutasid teatava ametkonna mõisa külvipinna kasvu, püsimist või langust, teiseks neist, mis haarasid sama ametkonna alluvuses oleva talurahva asustuse tihenemist, *status quo* juures püsimist või koguni vähenemist. Mida suurem oli ühe või teise ametkonna kroonumõisa külvipinna ulatus, seda suuremat hulka tööjõudu nõudis loomulikult nende põldude majandamine. Kui aga kroonumõisa külvipindade kasvuga ei pidanud sammu ametkonda kuuluva talurahva asustuse talumajapidamiste (nõuetava sundtöö alus) juurdekasv, siis võis saabuda olukord, et ametkonna käsutuses olevast tööjõust enam ei piisanud laienenud mõisapõldude majandamiseks. Mõisamajapidamise edu kindlustamiseks allutati sääraстал puhkudel tööjõust puudust tundvale ametkonnale kroonutalupoegi mõnest teisest ametkonnast, kus neid võrrelduna külvipinna suurusega oli suhteliselt rohkem. Niisuguseid ümberpaigutusi on ette võetud mitmel puhul. Eelpool kuulsime neist ametkondade kirjeldusis Paadla, Uuemõisa j. t. juures. Suurimana nimetagem neist siinkohal veel 4 vakuse asetamist Lümandust Suuremõisa ametkonda asehaldur Rantzow' poolt.

Teisal kuuleme veel erilise „Königs- oder Herren“ adramaa olemasolust, mis olevat rohkem kui kaks korda suurem tavalisest adramaast, Luce, nr. 17. — Viljamõõtude suurus on Saaremaal järgmine: 1 säilitis = 60 vakale = 12 punnale = 24 tündrile = 360 külimitule, Luce, nr. 31.

¹²²⁾ Luce, nr. 2, 3, 4, 5.

Uhel või teisel teel olid, nagu mainitud, ametkondade piirid tingitud veel talurahva asustusest. Eriti põhjustas ümberpaigutusi talumajapidamiste vähenemine, millise nähtuse suurimaks põhjuseks tuleb pidada talumaade läänistamisi. Läänistamised võtsid mõnikord sellise ulatuse, et nende tagajärjel vähenenud ametkonnale jäänud tööjõudu tuli komplekteerida teiste ametkondade tööjõu arvel, kuna vastasel korral läänistamisest eriti tabatud ametkonna mõisamajapidamist oleks ähvardanud kangujäämine. Eriti rohkesti toimetati läänistamisi Taani ajastu lõpul. Viimane Taani asehaldur Ebbe Uhlefeld, kellele kuningas käsu andis tasuda sõdureile, kohtunikele jt. saamata jäänud palkade, teenete jm. arvel maaga ja ühtlasi ka müüa riigile tulude hankimiseks kroonumaid ¹²³⁾, võõrandas niipalju talumaid, et selle all tõsiselt kannatasid kroonumõisade majapidamised. Sirvides 1645. a. revisjoni andmeid, märkame mõnes ametkonnas kroonutalupoegade võõrandamisi tervete vakuste ja külade kaupa. Mõnes vakuses jäid kroonule ainult üksikud tühjad adramaad ja kiratsevad üksjalad. Magnushof (Elme) puhul kurdavad revideerijad, et sellest ametkonnast olevat võõrandatud läänistamiste, müügi ja vahetuse kaudu nii palju talumaid, et mõisapõldude majandamiseks antavat ametkonnast veel vaevalt 20 teomeest nädalas, ja et juhul, kui talupoegi siia mitte tagasi ei anta, ähvardavat mõisamajapidamist täielik laostumine ¹²⁴⁾.

Arvatavasti seletuvadki just seesuguste rohkete läänistamistega enamikus need Taani aja lõpul toimunud suurehulgalised vakuste ja külade ning nende osade sagedased ümberpaigutused ühest ametkonnast teise, milliseid leiame 1645. a. revisjoni andmete kõrvutamisel taaniaegsete maaraamatutega ja mida meil oli võimalus märkida juba eespool ametkondade kirjeldusis.

Et eri mõisamajapidamiste huvides ettevõetud ümberpaigutusile ei järgnenud kunagi ratsionaalselt läbiviidud ümberkorraldamist ametkondade üldasendis, siis on ametkondade piirid ajastu lõpuks täiesti segi ja lõikuvad üksteist. Ei tarvitsenud ju ametkond, mille mõisamajapidamine nõudis tööjõu komplekteerimist, olla selle ametkonna vahenditus naabruses, kus talurahvast oli rohkem, kui seda vajas mõisa majandamine. Sellest tulebki, et kohustiste alusel ühtekuuluvad talupojad pole seda mitte alati maa-alaliselt, vaid on sageli lahutatud üksteisest mitte ainult hajavaldusena nende hulka paisatud aadlimaaomandi, vaid ka neid lõikuvate teiste kroonuametkondade kaudu. Selle väite illustreerimiseks on ainult vaja meelde tuletada eelpool Pähkla kohta öeldut või kartograafiliselt jälgida Lümandust Suuremõisa ametkonda asetatud vakuste asendit. Ainult endistel ordualadel, kus keskajal ei toimetatud laiemas ulatuses läänistamisi, võimaldasid suuremad kroonule kuuluvad maadekompleksid säilitada maa-alaliselt suuremat

¹²³⁾ Luce, nr. 1.

¹²⁴⁾ SR 1645.

ühitektuuluvust uute ametkondade rajamisel ja vakuste ümberpaigutamisel.

Üldiselt selgub esitatud andmeist, et ametkond minetas maa-alalist tervikut moodustava ühiku ilme ja kujunes rohkem halduslik-majanduslikuks kui topograafiliseks ühikuks. Avalikõiguslikku ilmet omab ametkond ainult seetõttu, et maaomanikuks selles oli riik, kuna aga eramaaomand oma rahvastikuga polnud milgi kujul alisatatud ametkonnale.

Arvestades kõige öeldu kõrval veel asjaolu, et ametkonna kandvaks aluseks oli selle keskuses asuv talurahva sundtööga majandatav põllumajanduslik suurkätis, võiksime määritleda Saaremaa ametkonda kui põhimikuhärruslikku teomõisa-seoskonda.

(Lõpp järgmises numbris.)

E. Blumfeldt.

Suurteos Eesti ajaloolises teatmekirjanduses.

Eesti Biograafiline Leksikon. Toimetus: prof. A. R. Cederberg, peatoimetaja, prof. H. Koppel, prof. J. Kõpp, prof. A. Saareste, dots. P. Treiberg, F. Tuglas, R. Kleis, sekretär. K./Ü. „Loodus“, Tartus 1926—1929. XVIII + (2) + 643 + (1) lk. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetused II.

Eesti historiograafia ülevaade on seni veel kirjutamata. Võibolla tundub eesti ajaloo teadusliku uurimise ajastu, mille esimesi täisväärtuslikke tulemusi alles nüüd näeme valmi viljana meie kätte ulatavat, selleks veel liig lühike. Kuid samas ei võiks meie keelata küllaldast tähelepanu sellele suurele tööle ja eeltööle, mis Baltimaade ajaloo Eesti osas on tehtud enne meie iseseisvuse saavutamist. Tõsi küll, kaugelt valdavamas enamikus ei ole see töö arvestanud meie rahva ajalugu, kuid selle kõrval on eesti uurijate omis ringkonnis juba meie iseseisva kultuurielu algpäevadest, ärkamisajast, saadik võrsunud ja arenenud kavu kodumaa mineviku uurimiseks eesti seisukohalt.

Üks ärkamisaja taotlusi Eesti ajaloo uurimise alal — biograafiline leksikon — on nüüd teostunud, pealegi ulatuslikumalt ja õnnestunumalt, kui seda vahest tookordseis oludes üldse saadi kavatseda. Nagu selgub J. Jung'i, J. Hurda ja J. Kunder'i kirjavahetusest¹⁾, ei olnud tookord säärase teatmeteose ilme ja ulatus kuigi selge. Seda ei tunta vajalisena „eesti elemendi“ ajaloolise osa selgitamiseks, vaid just praktiline tarve sunnib viitama Recke ja Napiersky kirjameeste-leksikoni ulatumisele ainult 1832. aastani,

¹⁾ Eesti Biograafiline Leksikon (= EBL), lk. V—VI.

seega veel kaugeltki mitte ajani, mil eestikeelse kirjanduse ja eestikeelsete esimeste uurimisalgete alal tegelesid juba eestlasist autorid. Meie mõistame siis Jungi küsimust Hurdale, kirjas 11. juunist 1877: „... peaksivad nemad sellest saadik kõik nüüd unustuse pähä jääma“²⁾ ja võime ainult lugu pidada sellest väärtuse-teadvusest, mis omistati oma ajajärgu töödele.

Nii põgusale väärtuse-teadvusele on õigustuseks see kavatsuste lai ala ja ulatus, mis meile ilmneb ärkamisaegsest eesti ajaloo uurimise organiseerimise tahtest. Võime leida juba tollest ajast kõik need põhilised teotsemispiirkonnad, mis rahvusliku ajaloo kirjutamise eeltöödena on nõuetavalt viljeldatavad praegugi. Kohtame arusaamist ajaloolise rahvatraditsiooni kogumise vajadusest, arkeoloogilise uurimise vajaduse mõistmist, eesti keele kui ajalooallika hindamist jne.³⁾

Seejuures ei unustatud seda põhilist rahvusliku, kuid samas ühtlasi teadusliku uurimisorientatsiooni suunda, mis pidi olema kõigele sellele õigustavaks eeltingimuseks. Nüüdisaegses, tookordset historiograafiat iseloomustavas kokkuvõttes näeme „piiritähiseid“ eristuvat kolme punkti: 1) kodumaa mineviku tundmaõppimisel peab keskuses seisma eesti rahva ajalugu; 2) kodumaa ajaloo senine käsitus tuleb ümber hinnata eesti rahva mineviku orientatsioonis; 3) kodumaa ajalugu peab olema rahvale kasvatajaks⁴⁾. Kui unustada viimane punkt, siis näeme, et EBL koostamisel on toimitud täiesti samade põhimõtete järgi, sest: 1) „kui aga leksikon Eesti biograafiline leksikon tahab olla, siis tuleb iga isiku kuuluvust või mittekuuluvust leksikoni ka Eesti ajaloo seisukohast otsustada“ ja 2) „... õige mitme tähtsama ajaloolise isiku tegevus nõuab ... eriuurimusi ja ümberhinnanguid Eesti ajaloo vaatekohalt“⁵⁾.

Eesti Biograafiline Leksikon on omas saamiskäigus üle elanud omamoodi organiseerimisajastu, millest kujuka ülevaate annab leksikoni sissejuhatus⁶⁾. Selgub, et palju tööd on majanduslikkude eeltingimuste kõrval nõudnud just teose koostamisviisi ja toimetamise põhimõtete kindlaksmääramine. 1920. a. mõlgutatud kavatsustest küpsesid eeltööd 1922. aastal, et jõuda toimetuse moodustamiseni ja esimeste tegelikkude sammude astumiseni 1924. aastaks. Kuid esimese vihu ilmumiseni kulus jällegi veel kaks aastat (kuni 1926). Nii põhjalikud organiseerivad eeltööd võisid näida harjumatuft

²⁾ EBL, lk. V.

³⁾ H. Kruus, Ärkamisaja pärandus Eesti ajaloo uurimisele, Ajalooline Ajakiri IX, 1930, lk. 134–135.

⁴⁾ Ibid., lk. 133.

⁵⁾ R. Kleis, Mõningaid märkusi Eesti Biograafilise Leksikoni tekkimisloost ja kavatsetavast iseloomust, Ajalooline Ajakiri III, 1924, lk. 115, 116.

⁶⁾ EBL, lk. VII–XIII, pt. „Leksikoni saamiskäik“ ja „Leksikoni koostamise ja toimetamise põhimõtteist“.

võõrastavaina. Kui esimese vihu ilmumisel deklareeriti, et töö jõuab lõpule juba 1928. aastal, siis võime mõista mõnes esimese vihu arvustises esinenud muigavat umbusku: kui mainitud vihu ilmumiseks kulusid aastad 1922—1926, kuidas jõutakse siis kolm järgmist valmis juba a. 1926—1928! Kuid ometi suudeti antud tähtjast pea täpsalt kinni pidada. Viimane vihk ilmus küll 1929. a., kuid hilinemist mõjustas leksikoni sisuline paisumine tegeliku töö kestel, nii et oldi sunnitud jätma täiendid hiljemini ilmuvaks iseseisvaks vihuku; samuti oli mitteväikeseks takistuseks vahepealne trükitööliste streik a. 1928.

Eeltööde põhjalikkus võimaldas teose kiire ilmumise. Võimalikult täpsalt püüti juba alul kindlaks määrata leksikoni kuuluvate isikute nimistu ja see liikidesse jagada iga isiku käsitlemise välise ulatuse fikseerimiseks. Väga delikaatsed ja hellad küsimused, kui arvestada eeltööde puudumist ja kaasaegsete tähtsamate tegelaste sissevõtu otsustamist! 1924. a. paljundati leksikonis käsitlemiseks kavatsatud isikute üldregister ja saadeti see erialade tegelasile laiali vastavate arvamuste hankimiseks⁷⁾.

Toimetamistöö objektiivsuse-taotluse näitamiseks oli see kindlasti tervitav samm, sest pärastiste arvustiste enamiku tulipunkti moodustavad just etteheited isikute valiku põhimõtete ja sel alal esinevate vääratuste kohta. Kuid on siiski küsitav, kas see oli praktiliselt kõige õigem isikute valiku moodus. Nagu toimeetus ise rõhutab, on paljudelt jäänud vastused tulemata. Ja kuigi oleks kõik korralikult vastanud, oleks neis vastusis rõhk peamiselt koondunud kaasaegseile tegelasile ning ühtlustamine ja nimede valiku eest vastutamine oleks loomulikult ikka jäänud üldtoimetuse hooleks, kes aga omalt koosseisultki juba pole esitanud nõudlusi kõigi tänapäeva alade tähtsuse võrdseks hindamiseks resp. liikidesse jagavaks väärtustamiseks. Võib-olla oleks kaasaegsete nimede registri koostamisel aidanud üksikuid vääratusi kõrvaldada erialade vastutavate toimetajate instituut. Praeguse korra juures on võimaldunud etteheited⁸⁾, nagu oleks „filoloogiline toimeetus“ kuidagi halvakspeanvalt suhtunud kaasaegseisse tegelasisse, kes ei teotse filoloogidena. Säärane etteheide ei pea küll paika, sest esiteks pole tahetud pakkuda ühtlasi täielikku kaasaegsete leksikoni, ja teiseks ei saa toimeetuses olnud ajaloolastest eeldada ka nende kaasaegsete arengu- ja töösaavutiste küllaldase ajaloolise hindamise puudumist, mis sünnivad väljaspool „filoloogiat“. Ajaloolise leksikoni puhul oleks õiglasem ette heita vastavate alade mitteküllaldast hindamist minevikust. Võtame näiteks põllumajanduse. Sellelt alalt ei leia me

⁷⁾ Ibid., lk. VIII—IX.

⁸⁾ Vrd. R. Tamm, Eesti Biograafiline Leksikon ja põllutulundustege-lased, Agronoomia 1928, nr. 10, lk. 401—403.

tõesti mõnd nii väljapaistvat isikut, nagu Sangaste krahv Berg'i, kuid samas ei leidu ka niisuguseid autoreid ja teoseid, nagu Salom. Gubert, Stratagema oeconomicum, Oder Akker-Student, denen jungen Akkers-Leuten in Lieffland zum nöthigen Unterrichte dargestellt, Riia 1645, samuti Joh. Hermann, Lieffländischer Landmann, Riia 1662, ja Joh. Bernh. v. Fischer, Liefländisches Landwirthschaftsbuch, auf die Erdgegend von Lief-, Est- und Curland eingerichtet. Zum Druck befördert und mit einer Vorrede von Joh. Gottfr. Arndt, Halle 1753. Me võiksime jätta need meelde tuletamata, kui leksikon üldse ei laskuks säärastesse peenustesse, kuid mõnel alal (ma mõtlen eestikeelset vaimulikku kirjandust) peab tõesti olema leidurlikult osav, et leida samaväärseid tühikuid.

Siirdugem nüüd küsimusele, kuidas on leksikonis rõhutatud eesti rahvastiku ja selle omade tegelaste ajaloolist osa kodumaa minevikus. Vastavais välismaade biograafilistes leksikonides ei tule see küsimus nii teravasti esile kui meil (ja meie lähemal naabreil, soomlasil ning lätlasil)⁹⁾. Leksikoni toimetus on teose sissejuhatuses kahjuks jätnud viitamata neile olulisile probleemidele, mis tekivad käsitletud tegelaskonna vaatlemisel selle rahvuslikus ja ajalises jaotuvuses. Juba pealiskaudsel lehitsemisel paistab silma eestlasist isikute suur hulk. Samuti näeme otse valdavas enamikus esinevat uueaegseid tegelasi möödunud ja käesolevast sajandist.

Meil on toimetuse poolt tegemata jäetud vastavad statistilised ja järelduslikud vaatluskatsed, mis on siiski hiljemini esitatud üksikute arvustajate poolt. Nii jälgib H. H. leksikonis käsitletud isikute rahvust¹⁰⁾, kusjuures need tema andmete järgi reastuvad järgmiselt: eestlased (45,56%), riigisakslased (16,6%), Eestist pärit

⁹⁾ Kui laialdane ja möödapäästamatu on ajaloolisbiograafiline teatme-kirjandus välismaal, näitavad kujukalt sel alal ilmunud teosed 1926. a., s. t. aastast, mil meil ilmus leksikoni esimene vihk. Mainitagu neist siin ainult mõningaid üldsemaid, jättes kõrvale rohkearvulise erialaliste tegelaste leksikonide rea. Belgias: Biographie Nationale, XXIV, fasc. 1; Taanis: S. Dahl og P. Engelstoft, Dansk biografisk Haandleksikon, 20 (sidste) Hæfte; Ungaris: P. Gulyás, Magyar életrajzi lexikon, I, c. 4; Islami maade kohta: omapäraselt ühendatud „Enzyklopädie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhamedanischen Völker, hrsg. von M. Th. Houtsma u. a.“; Norras: Norsk biografisk Leksikon, redaktion: Edv. Bull, Einar Jansen, t. III; Rootsis: B. Boëthius, Svenskt biografiskt lexikon, 27—30; Šveitsis koguni kaks, prantsus- ja saksakeelne: Dictionnaire historique et biographique de la Suisse, III, ja Historisch-biographisches Lexikon der Schweiz, IV. — Nagu juba neistki näiteist ilmneb, ei tarvitse leksikon olla alati puhtbiograafiline: on võimalikud ajaloolisbiograafilised, geograafilis-etnograafilisbiograafilised jne. leksikonid. Ka EBL oma märksõnastusliku printsiibiga, millest allpool lähemalt, pole puhtbiograafiline, vaid pakub samal ajal eesti ajaloo üksikjarkudest uusi ülevaateid.

¹⁰⁾ H. H., Meie ajalooliste tegelaste arvustik, Kaitse Kodu 1929, nr. 39, lk. 1048—1049.

sakslased (10,9%), Lätist põlvnevad sakslased (5,9%) (on eriküsimus, kas balti-sakslasi võib erigruppides vaadelda, kogusummas ulatuvad nad riigisakslasist siiski ette), rootslased (5,8%), edasi venelased, soomlased, taanlased jt. Ajalise grupeerumise ülevaate on andnud Juh. Libe, leides XX sajandisse ulatuva surma-aastaga tegelasi üle 585, XIX sajandisse — üle 235 jne.¹¹⁾

Inglise biograafilises leksikonis¹²⁾ on säärane arvutamine ja selle tulemuste märkimine tehtud leksikoni toimetuse enda poolt. Vastavas sissejuhatavas artiklis¹³⁾ on muuseumis toodud tabel teoses esinevate biograafiate jagunemisest sajandite järgi ning antud ülevaade rahvastiku arvu ja ajalooliste tegelaste arvulisest suhtest. Huvitava analoogilise joone oleks võinud sellest leida ka EBL sissejuhatuse jaoks. Nimelt selgub, et Inglismaal XVII sajand on üksi andnud pea samavõrdse arvu tegelasi nagu kõik eelmised sajandid kokku. Järgmine, XVIII, sajand pole suutnud enam kuigi märgatavat tõusu tuua, kuid XIX sajandil on isikute arv järsu hüppega kerkinud pea kahekordseks. Tõusu puudumine XVIII sajandil on seda huvitavam, et tegelaste arv pole suutnud sammu pidada rahva arvu kasvuga. Täiesti usutavalt on seletatud ka vastavate nähete põhjused. Rõhutatakse, et XVIII sajandil polnud pakkuda niivõrra üllatavaid kriise, nagu need esinesid Inglise ajaloos XVI ja XVII sajandil. XIX sajand on omakorda suure avaraumise toonud mitte just niipalju sündmusrohket kriiside tõttu, kui just nüüdisaegse elu spetsialiseerumise ning teaduslikkude ja kirjanduslikkude teoste arvu kasvamise tagajärjel.

Kui Eestis võrrelda ajalooliste tegelaste arvu samust sajandeist, näeme otse üllatavat analoogiat. Ka meil toob XVII sajand tõusu, mida XVIII sajand enam ei saavuta. Rahva arvu ja tegelaste rohkeuse kõrvutamisel peame vastavate põhjalikumate uurimuste puudumise tõttu olema ettevaatlikud; ka on meie ajaloos mõlema sajandi alul sõjad rahvastikku laastanud. Edasi toob XIX sajand meilgi suure tõusu, kuigi siin juba Inglismaast erinevail põhjusil: meile oli see talurahva vabastamise ja ärkamisaja sajand tõeliseks „kriisisajandiks“ rohkearvulise tegelaskonnaga ja tiheda sündmustekoega.

Ärkamisae ja sellega ühenduses olev eesti ajaloo uue perioodi algus on EBL-is põhjustanud eestlastest tegelaste arvu koondumise kõige uuemasse aega. Vabadussõja ja iseseisvuse algpäevad on selle kõrval aina kaasa mõjunud, et EBL tundub kohati olevat väga lähedane mõnele kaasaegsete tegelaste biograafilisele teatmeteosele.

¹¹⁾ J. Libe, Eesti Kirjandus 1930, nr. 11, lk. 542.

¹²⁾ The Dictionary of National Biography, founded in 1882 by George Smith, edited by Sir Leslie Stephen and Sir Sidney Lee, from the Earliest Times to 1900.

¹³⁾ Ibid., vol. I, lk. LXI—LXXXIV: The Dictionary of National Biography. A Statistical Account.

Võib siiski küsida, kas ei oleks pidanud pisut terasema silmaga otsima eestlasist tegelasi ka kaugemaist sajandeist. Nii mõnegi säärase isiku sissevõtmise leksikoni näitab, et toimetused pole jaganud vaadet, mis nõuab isikute väljajätu siis, kui nad pole meie ajaloo käigule avaldanud mingit otsust mõju. Arusaadavalt pole seda suutnud ei Koguva Ants ega ka eestlasist Rootsi ohvitserid Johan ja Thomas Jõrist, kuid nende käsitlemine annab võimaluse näha eestlastest ajalooliste tegelaste võrsumise algmeid. Jääb ainult kahetseda, et leksikon selles mõttes pole läinud palju kaugemale, sest samaväärseid isikuid leiame eesti vanemast ajaloost veel terve rea. Verve Jaan esineb, kuid Bulli Hans puudub; Koguva Ants leidub, kuid asjatult otsime Polli Volmari, Sapaste ja Vahakoorma omi jt. Kui tõesti poleks vastavaist suguvõsades leidunud eribiograafiaga esitatavat isikut, miks siis poleks võidud kasutada sugukonna-biograafiaid? Me leiame Põhjamaade vastavate leksikonide eeskujul näit. Horn'ide ja Oxenstierna'de suguvõsade kohta eriartiklid, kuid ühtki eriartiklit ei leidu eesti suguvõsade kohta. Vastavate eeltööde puudumine ei saa olla vabanduseks, sest tuleb meeles pidada, et leksikonil ka mõnes muus asjas puudusid küllaldased eeltööd.

Kuivõrra eesti genealoogiline uurimistöo peab olema seotud meie asustusajalooga, on hiljuti näidanud dr. P. Johansen, juhtides ka tähelepanu meie rahvastiku rahvuslikkuse ja seisusliku seisundi erakordsele püsivusele, hoolimata maa mitmekordsest asustamisest ja rahva koosseisu etnilisest muutusest¹⁴). Näiteina mainitakse Tallinna lähedalt Rae vallast Laipea'de perekonda, kes samas asub juba 1493. a. saadik, samast vallast veel Oorna perekonda ja Viru-Nigulast Tross'ide perekonda.

Ka pakuvad A. Favre'i¹⁵) ja W. Wachtsmuth'i¹⁶) väiksemad uurimused selles mõttes mitmeti huvi meiegi ajaloolastele. Eriti Wachtsmuth soovib genealoogilisi uurimisi ühendada asustusajalooga ja juhib tähelepanu meil mitte küllalt arvestatud asjaolule, et baltisakslaste hulgas on äärmiselt vähe neid perekondi, kes on asunud Baltimail „700 aastat“. Linnakodanikkude kohta võivad peaaegu rääkida täielikust uuestiasustamisest Põhjasõja ja 1710. a. katku järel. Säärase paralleeli juures oleks ka meie biograafilise leksikoni toimetuse huvi võinud pöörduda nende eesti perekondade poole, mis on dokumentaalselt tõestatavad juba orduajast.

¹⁴) P. Johansen, Eesti asustusuurimise ülesandeist, Ajalooline Aja-kiri IX, 1930, lk. 11—18.

¹⁵) A. Favre, Zur Herkunft der Balten, Revaler Bote 1928, nr. 282—284.

¹⁶) W. Wachtsmuth, Familienforschung und Siedlungsgeschichte, Rigascher Almanach für 1929, lk. 151—159.

EBL-is nii hõredalt esinevad artiklid vanemate eestlasist tege-
laste kohta ei ole lisaks täiesti puhtad mõningaist puudusist. Näitena
mainitagu siin artiklit Verve Jaanist (lk. 546—547), mis on küll
kirjutatud jaoti arhiivmaterjali alusel ja andmeilt korralik. Siiski
jätab näit. 1618. a. protsessi puhul Verve Jaani poolt „eestlaste
kõnelejana“ antud vastureformatsiooni-vastase seletuse üksikasja-
likum tsiteerimine jne. ajajärku lähemalt mittetundjaile kindlasti
mulje eestlaste vaenulikust suhtumisest vastureformatsioonis üldse.
See oleks aga juba üpris väär vaade, mida kindlasti ei jaga ka
kõnealuse artikli autor ise. Peame meeles pidama, kui palju paha-
meelt tekitas Tartu käsitöölises, kaupmeestes ja teistes, kelle hulka
kuulus ka lihunik Verve Jaan oma kaaslaste — lihunikkude, kangrute
ning pruulidega, just jesuiitide hoonetesarjas Toomimäe külje all
piki Jakobi tänavat elavate samasuguste asjameeste konkurents
neile privileegidega kindlustatud kaubanduse ja käsitöö aladel, sest
jesuiitide kinnisvarades asuvad ei kuulunud linna jurisdiktsiooni
alla. Ei või eitada usulist vastuolu, kuid tuleb meeles pidada ka
selle kasutamist igapäeva huvides.

Samuti pole õnnestunud R. Kleis'i artikkel ordumeister Pletten-
berg'i poolt 2 $\frac{1}{2}$ adramaaga läänistatud Koguva Ants Schmul'i kohta
(lk. 27). See artikkel on rajatud ainult Saaremaal ja Muhus 1923. a.
korjatud ajaloolisele rahvatraditsioonile, kuna tundmatuks on jää-
nud Plettenberg'i läänistuskirja tekst 2. märtsist 1532, mis on ilmu-
nud ka trükis¹⁷⁾. Sellest ei ilmne kuidagi, et läänistamine oleks
toimunud tasuta elupäästmise eest. Ka ei vasta tõele, et postivedu
oleks Antsu järeletulijaile tehtud kohuseks alles Vene ajal. Saare-
maa esimese rootsiaegse revisjoni puhul 1645. a. mainitakse, et
Koguva küla 2 $\frac{1}{2}$ vabal adramaal elavad Kerstgik Jürgen ja Tönnisz
maksavad kuus marka rahas „vnd werden in Verschickung
gebrauchet“¹⁸⁾. Ka oleks väärinud artiklis mainimist, et Koguva
küla rahvas praeguseni on jäänud muust Muhu rahvast talgu- ja
pulumakometes erinevaks ja et, kuigi nad on jäänud eestlasteks,
naabrite poolt neid ometi peetakse sakslasiks.

Vigadest puhtad ei ole ka artiklid Ignati Jaagu (lk. 156—157)
ja Ignati Mihkli (lk. 152—153) kohta. Esimese puhul pole autor,

¹⁷⁾ Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- u. Kur-
lands, III, 1, 1843, lk. 114—116, pärgamendil vidimeeritud koopia järgi
avaldatud v. Buxhoevden'i poolt. Plettenberg läänistab selles kirjas
„hansskhenn deme oldestenn vnd alle ssynen Rechtenn waren
Eruenn derde haluenn haken Landes ann deme cleinenn Sunde alsoe
dat Inn ssynenn markedenn vnd sschedingenn bolegenn vnd bysher
bossethenn vnd gebrückt hefft“, lisaks veel mõningad heinamaad jm.
Läänikirja lõpus loendatakse kohustised Maasilinna (Sonneburgi) foogtile.

¹⁸⁾ ERKA (= Eesti Riigi Keskarhiiv), ERKkA (= Eestimaa rootsiaegne
kindralkuberneri arhiiv), Luce kogu, nr. 4

P. Treiberg, avastanud huvitavat lisamaterjali Riigi Keskarhiivist¹⁹⁾ ning tsiteeritud kirjanduses on jäetud mainimata artiklis kasustatud Sutor'i kirja äratrükk²⁰⁾, mis õieti ongi V. Reiman'i ja M. Lipu poolt toodud teadete algallikaks. Seda lisamaterjali tundes oleks võidud hoiduda mõnest veast. Nii mainitakse artiklis: „a. 1734 esitas Rennenkamffi lesk samasisulise nõude ülemkiriku eestseisjakoh-tule... Ka nüüd näib kohus asja J.[aag]u kasuks otsustanud olevat“. Kuid nüüd teame, et Rennenkamff'i lese poolt on palve esitatud a. 1733²¹⁾, kusjuures seekord asi ei arenenud „kohtuotsuseni“, vaid 1. IV 1734 teatas pr. Rennenkamff, et ta ise loobub kõigist kõstri perekonna vastu suunatud nõudeist ja lubas selle kohta kõstrile anda vastava *cession*-kirja. Säärasest küsimuse lahendusest teatas ülem-kirikueestseisja kindral-kub.-valitsusele, millega asi lõppeski. Lisaks mainitagu, et kuigi käsitledava artikli autori keel ja termino-loogia on leksikonis korralikumaid, on sel puhul ometi läbi pääsenud säärane väärvorm, nagu „ülemkiriku eestseisjakohus“ pro „ülem-kirikueestseisja amet“.

Dalju kibedama äparduse osaliseks on saanud K. Kurgvel'i poolt kirjutatud artikkel „I g n a t i u s, Michael“. Autor julgeb lühidalt ja lihtsalt väita, et „lähemad eluloolised andmed puuduvad“. Nagu artikli lõpus antud kirjanduseloendist näha, ei ole ta tundnud M. Lipu „Kodumaa kiriku ja hariduse loo“ kõrval sama M. Lipu eriartiklit Michael Ignatiuse kohta. Selles rõhutatakse, et Tartu Jaani kalmistult Ignatiuste hauaplatsi mälestuskirja, luukambris lei-duva mälestustahvli ja G. v. Törne poolt Tallinnas Eestimaa konsis-tooriumi arhiivis leitud andmete tõttu „võime oma teadmisi Ignatiuse perekonna kohta laiendada, osalt ka õiendada, mis selle kohta „Kodumaa kiriku ja hariduse loos“ oleme ütelnud“²²⁾. Need andmed annavad meile Michael Ignatiuse sünni- ja surmadaatumi (14. VIII 1710—16. IV 1776) ja lisaks õige lähedased andmed Ignati-uste perekonna kohta üldse. Neist muuseas selgub, et see perekond on andnud kõstreid juba umbes 1670. aastast alates, seega ka enne Forseliuse poolt asutatud seminari. M. Lipp arvab võivat tõendada, et Michael Ignatius on Ignati Jaagu vennapoeg, andes ühtlasi üle-

¹⁹⁾ ERKA, T-VÜkeA (= Tartu-Võru Ülem-kirikueestseisja Arhiiv), Kambja khk., 1733—1809, toimik nr. 1.

²⁰⁾ Zur Geschichte des Bauerschulwesens und der Leibeigenschaft in Livland, Archiv f. d. Geschichte Liv-, Esth- u. Curlands IV, 1845, lk. 105—110. Selles avaldatud Sutor'i kiri on algupäraselt kuulunud T-VÜkeA eeltsiteeritud toimikusse, kuid sealt originaalina avaldamiseks saadetud ja praegu puudub ERKA-s.

²¹⁾ Vrd. ka ERKA arhivaalide näituse nimistut „Talurahvas Vene ajal päris- ja teoorjuses“, Tartu 1930 (paljundatud masinkirjas), lk. 2, nr. 9.

²²⁾ M. Lipp, Tähed ja jooned, I, Michael Ignatius, Postimees 1903, nr. 116—117.

vaate Ignatiuste perekonna edaspidisest hargnemisest Põhja- ja Lõuna-Eestis (neist on Põhja-Eesti haru saksastunud). M. Ignatiuse kirjandusliku päranduse kohta kirjutab Lipp, et „Ignatiuse trükkimata jäänud käsikirju olla, nagu kord kuulnud oleme, ühe endise Tartu Eesti Õpetatud Seltsi kaasasutaja perekonnas mõne aastakümne eest veel leida olnud“.

Niisuguseid andmeid puuduste kohta vanemate eesti tegelaste biograafias võiks veelgi esitada, kuid vist jätkub ülaltoodud iseloomustavamaist näiteist.

Palju valusam tundub siiski olevat mitmete varasemate eesti tegelaste ja perekondade puudumine leksikonis. Meie ei näe kustki, et üldse oleks püütud kasustada vastavat kirjandust ja publikatsioone, mis selles küsimuses kõigest hoolimata ometi täielikult ei puudu. Mainitagu siin ainult näiteks järgmisi (tühjendavat loendit taotlemata): H. Bruiningk'i ettekanne „Ueber aus dem Landvolk hervorgegangene Prediger im 16. und 17. Jahrhundert“, SB Riga 1899, lk. 151—154 (näiteks haarates küll vaid Läti ala); G. v. Törne, Ueber Estnische Bauern deutscher Herkunft. Drei Urkunden aus dem Revaler Stadtarchiv, Jahrbuch f. Genealogie etc. 1902, lk. 207—208; H. parun Toll, Freibrief für einen estnischen Bauer zwecks akademischen Studiums (1635), SB Riga 1902, lk. 73; O. M. v. Stackelberg, In den Bauernstand aufgegangene Geschlechter. I. Die Familie Heinsen, Jahrbuch f. Genealogie etc. 1904, lk. 207, 208, selle täienduseks ibid., lk. 216: „Ergänzende Nachrichten aus Kirchenbüchern über die Familie Heinsen (Heins, Heinsen, Heintzen, Heinzen). Zusammengestellt von Gottfried v. Törne“; samalaadilise eestistunud saksa perekonna kohta v. Stackelberg, Nachrichten über die v. Homburg, ibid., lk. 212; Vahakoorma omade kohta A. Knüpffer, Ein leibeigener Esthe und dessen Nachkommen seit 1641 Grundbesitzer in Esthland, Inland 1839, nr. 43 ja A. Busch, Eesti esimesest mõisapidajast Vahakoorma Andresest, Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat I, lk. 85; Sapaste kohta A. v. Dehn, Ueber das Freigesinde Kuiwsapa unter dem publ. Gute Alt-Karrishof im Hallistschen Kirchspiele, Inland 1860, vg. 258—264, ja H. Rebane, Kustunud ajaloolise perekonna mälestuseks, Eesti Kirjandus 1916, lk. 247—248; Põllimomadest — „Rootsi kuningatelt õigust otsimas“, Postimees 1929, nr. 170; Eesti rahvastiku kohta linnades varemajal (et ainult ühe näite tuua) P. Johansen, Tallinna keskaja õllekandjate ajaloo, Ajalooline Ajakiri V, 1926, lk. 91—100, jne. Kõik need eeltööd eesti rahvastiku ajaloolise kujunemise ja teotsemise hindamiseks on Eesti Biograafiline Leksikon jätnud kasutamata!

Säärase ainese väärtustamiseks ei leidu välismaade vastavaist leksikonest kohast eeskju, kui mitte arvestada sugukondade ajaloo

käsitlemist. Meil oleks võidud tarvitada sama meetodit, nagu juba eespool mainitud, või jälle, tehnilist sobivust arvestades, eesti elemendi ajaloolisele osale pühendada eri peatükk teose sissejuhatuses, mis praegusel kujul peamiselt selgitab vaid töötamisviisi ja nimedevaliku põhimõtteid ja seetõttu kipub jääma kuivaks ning kuidagi nagu perspektiivituks.

Kui Eesti Biograafiline Leksikon on mõeldud eeltöoks eesti rahva ajaloole — ja seda on ta kindlasti —, siis ei suuda ta vanemate ajastute kohta eestlaste ajaloolise osa suhtes anda kuigi rahuldavat vastust. Kardinaalseid parandusi ootame selles küsimuses täiendusvihult. Eriti tahaksime näha märksõnalisi artikleid Vahakoorma, Polli ja Sapaste omade kohta.

Eriti on kaks esimest suguvõsa pidanud saavutatud vabaduse ja maaomandi eest olema nii püsivas võitluses, et nende poolt astutud sammudest ei saa mööda ükski vastava ajastu eesti talupoegade õigusliku seisundi uurija. Vahakoorma Andrese maaostu protsessi puhul alammaakohtus 1641. a. leiame ühe vastuväitena, et ühelgi pärisorjal Eestis ei olevat õigus osta midagi põliselt pärandatavaks; ometi aga tunnustas kohus, sest tegelik ostuprotsess oli juba toimunud, Andrese õigust maale ja apellatsioon ülemmaakohtule andis sama tulemuse. Rahva suuline traditsioon on sedalaadi juhtude ümber tavaliselt põiminud muinasjutulise koe, mis siiski näitab, et rahvas neid sündmusi väga on hinnanud ja meeles pidanud. Neist ei saa mööduda ükski eesti ajaloolane ja ei peaks vaikides mööduma ka eesti biograafiline leksikon²³⁾.

Talupoegade võitluses endi õiguste eest iseloomuliku joonena esinev pöördumine Rootsi kuninga ja hiljemini Vene keisri poole, ei tule siiski ilmsiks ainult Vahakoorma ja Polli perekondade puhul. Nii selgub Karksi talupoegade ühisest kaebekirjast Liivimaa kindral-kubernerile a. 1636, „et nende esindajana on kaastalupoeg „Curwitz Viting“ viis korda Rootsi kuninga juures nende hädasid kaebamas käinud ning mitte just tagajärjeta“²⁴⁾. Ka Vene ajast võime leida samu näiteid, õieti palju massilisemal kujul.

Nende eesti suguvõsade kõrval ei tule unustada maarahvast väljakasvanud üksikisikuid, kes, kuigi pea alati ümberrahvustatult, on suutnud teha „kõrgema lennu“. EBL on kiiduväärselt selle vaate tunnistanud omaks, mille näiteks ms. on artiklid Aleksander

²³⁾ Kuidas Vahakoorma Andrese järglaste võitlus maa pärast edasi kandus veel isegi talurahva vabastamise ajastusse, selle kohta vrd. ERKA, Eestimaa talurahva seaduse teostamise komisjoni arhiiv, toimik nr. 41, a. 1819: Acta betreffend die Reclamation einiger Saximoisschen Bauren, der Nachkommen des Wahhakulm Andres, wegen eines Stückes Land, welches diesem gehört haben, aber von Seiten des Hofes eingezogen worden seyn soll.

²⁴⁾ Rootsi kuningatelt õigust otsimas, Postimees 1929, nr. 170.

Scheller-Mihailov'i (lk. 452) ja Aleksander Christoforovič Vostokov'i (lk. 601) kohta. Täiendusvihk lisab neile loodetavasti kindlasti nii Johann Pulck'i (esineb a. 1514 Haapsalus notarina, a. 1517 Läänemaa maasekretärina ja on a. 1522—1535 Saaremaa toomhäraks; temalt on Läänemaa vanima vakuraamatu a. 1518—1544 põhitekst)²⁵⁾, dr. phil. Jakob Johnson Hantvig'i²⁶⁾ ja veel mõne teise.

Vahest peamiseks põhjuseks on säärase tühiku tekkimisel eesti genealoogilise ja biograafilise uurimistöö liig vähene senine areng — täiesti vastupidiselt balti-sakslaste uurimiskirele neil aladel. Viimane asjaolu on esimest kohati isegi tõkestanud. Teame, et isegi mõningate tähtsamate kohtuarhiivide (nimelt Liivi- ja Eestimaa endiste rüütelkondade nn. justiitsarhiivide) teaduslikku korraldamist on see huvi mõjutanud. Liivimaa õuekohtu rootsiaegne arhiiv a. 1630—1710, kokku ca 5000 toimikut, omab H. v. Bruiningk'i korraldustööde tulemusena õige üksikasjalist nimistut, milles genealoogidele vastu tulles on registreeritud toimikuis esinevad sugupuud, genealoogilised deduktsioonid, päritolutunnistused, abielulepingud, testamendid, pärandusinventarid jne. Kuid teisiti on toimitud õuekohtule leuteratsiooni-korras maakohtute poolt saadetud toimikutega, sest need puudutavad ainult talupoegi, ja nagu Bruiningk motiveerib: „Da bei diesen das genealogische Interesse wegfällt, empfahl es sich, sie zunächst auszuschneiden und sie später nach andern Gesichtspunkten mehr summarisch zu registrieren“²⁷⁾. Nüüdsed arhiivide korraldamise põhimõtted õnneks ei tunne säärast eelistamist.

Senine balti-saksa genealoogiline ja biograafiline uurimistöö on leidnud kinnistamist EBL eessõnas, kuigi vahest mitte lõplikult rahuldava täiusega. On jäetud mainimata niisugused andmeteesitised nagu E. Seuberlich'i „Beiträge zur Geschichte d. baltischen Goldschmiede“, SB Riga 1911, lk. 174—252 ja „Die ältesten Apotheken Liv- und Estlands“, *ibid.*, lk. 39—164 ja 1912, lk. 205—345. Veel oleks võidud mainida Riia Ajaloo ja Muinsusuurimise Seltsi juures asuvat genealoogilist bürood, mille kaasabi mõningate teadete kontrollimisel ja täiendamisel on kasustanud ka EBL²⁸⁾. See balti-saksa genealoogilisbiograafiline uurimistöö, mis ei suundu nii nagu

²⁵⁾ F. parun Stackelberg, Das älteste Wackenbuch der Wiek (1518—1544), SB GEG 1927, lk. 81—83.

²⁶⁾ V. Reiman, Kivid ja killud, IV, Endine pärisori Jakob Juhani poeg, Postimees 1899, nr. 192.

²⁷⁾ H. v. Bruiningk'i kiri P. parun Ungern-Sternberg'ile Riist 26. IX 1909, ERKA, ERÜA (= Eestimaa rüütelkonna arhiiv), korraldamata osa, pak 22: kirjad Ungern-Sternberg'ile.

²⁸⁾ Lähem ülevaade mainitud asutisest vt. E. Seuberlich, Erster Bericht der Auskunftstelle für baltische Personen- und Familienkunde bei der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde für das Jahr 1913, SB Riga 1913, lk. 279—285.

EBL sünteetilise ajalookäsitlemise abistamiseks, vaid on enam huvitatud üksikisikute saatusest, on nähtavasti oma kõrgustipu leidnud praegu ilmuvas kahes seerialises teoses, nimelt E. Seuberlich'i „Stammtafeln deutsch-baltischer Geschlechter, 1.—3. Reihe“, 1924—1931 [Deutsche Stammtafeln in Listenform, herausgegeben von der Zentralstelle für Deutsche Personen- und Familienkunde E.V. Band I, II, IV] ja „Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften“, mis ilmub kolmes sarjas: Liivimaa, Eestimaa ja Kuramaa. — Muide olgu mainitud, et EBL-is E. Seuberlich puudub, mis küll vaevalt peaks lubatav olema, kui arvestada ta eespool loendatud töid ja lisaks mainida tema poolt koostatud ja seni ainukest omalaadilist ülevaadet Balti väikelinnade arhiivide kohta.

Eelnevast näeme, et Baltimaade saksa elemendi osa on genealoogiliselt ja biograafiliselt mitmeti täielikult ja meidki mõjustavalt (tuletatagu meelde M. Lipu uurimusi, A. O. Undritz'i „Undritzite suguvõsa“, „Kurrikoffide suguvõsa“ ja küllalt tihedaid sellesuunalisi uurimistöid Riigi Keskarhiivi ainekogude alusel) valgustatud. EBL on meie poolt küll alles esimene fõsiteaduslikult arvestatav samm sel alal, kuid ometi kogu meie ajalugu ja kõigi alade ajaloolisi tegelasi haaravana täitnud just selle tühiku, mis balti-sakslaste historiograafias on jäänud täitmata eeskätt küll vist nende uppumise tõttu sugupuude rägastikku.

Kogu meie ajalugu laiemalt haaravat iseloomu omavad esijooned EBL märksõnalised artiklid, st. niisugused kirjutised, kus isiku nimi on peamiselt märksõnaliseks pealkirjaks temaaegseid sündmusi käsitlevale artiklile.

Säärane süsteem võib tunduda lihtsalt käsitletav ja läbiviidav, kuid tegelikult on ometi esinenud mõningaid vääratusi. Meie ei tea kindlasti, millise isiku puhul on kirjutis „märksõnaline“. Näiteks asetame kõrvuti artiklid Sigismund II Augusti ja Sigismund III kohta. Esimese puhul on puhteluloolised ja väljaspool Eestit toimunud tegevuse kohta käivad andmed kokku surutud viiele reale ja selle järel rohkem kui veeru pikuselt kirjeldatud ta tegevust Liivimaa ja suhtumist sellesse. Sigismund III biograafias aga leiame hoopis vastupidiselt Eesti ajaloost vaevalt viis rida, muus osas aga räägitakse pikalt ta tegevusest Rootsis ja Poolas. On jäetud mainimata isegi nii üldtuntud faktid nagu *ordinatio Livoniae I* (1589) ja II (1598), 1599. a. maade revisjon jne. Nii on lugeja jäetud nõutult ringi vaatama ja teisist artikleist otsima Sigismund III aegsete sündmuste käsitlemist Eestis; kuid ta vae on kindlasti asjata, sest sääraseid andmeid ei leidu ka mujal.

Tekib küsimus, kas ei oleks pidanud olema märksõnalistel artiklidel omaette kronoloogiliselt järjestatud register. Sellest näeksime

kohe, kas Aleksandri kooli asutamisiikumine on käsitletud Adamson'i või Hurda all, kas Stephan Bathory aegsed sündmused on koos kõik sellenimelises artiklis, või antakse neile mitmeti huvitavat lisa artiklis Jan Zamoyskist või mujal. Isegi see oleks võinud tulla küsimusse, kas mitte kõiki märksõnalisi cesti ajaloo käsitlusi koondata omaette sissejuhatavaks osaks. Kuid sellele peetakse vist takistuseks konventsionaalset biograafilise leksikoni välisvormi.

Nagu mainitud, oleks võidud artiklis Jaan Adamson'ist käsitleda Aleksandri kooli abikomiteede tegevust²⁹⁾, vähemalt nende andmete asemel, mis praegu artiklisse on võetud ilmselt kontrollimata. Nii mainitakse artiklis (lk. 5): „samal ajal muretses ta maata meestele kroonumõisast maad igavesele rendile, õigusega päriks osta“. Sellele väitele vaidleb vastu Ad. Peterson, artiklis „Jaan Adamsoni tööst. Seletuseks ja täienduseks“, Tallinna Teataja 1917, nr. 99, lükates ümber terve rea V. Reiman'i poolt avaldatud vaateid, mis nüüd ka EBL-ile on olnud ainsaks allikaks. Ad. Peterson tõendab, et koguni „valealusel seisab Reiman'i arvamine, nagu oleks Adamson Holstre maata inimestele maad muretsenud ja nagu oleks jüripäeval 1865. a. Holstre kroonumõis Adamsoni palvekirjade tagajärjel valla kätte rendi peale antud ja ära jagatud. Adamson ei ole selles asjas ühtegi palvekirja kirjutanud ega ühelegi palvekirjale oma nime alla pannud. Kõik, mis selles asjas sündis ja tehti, oli vennaste Petersonide töö“. Ka nimetab A. Peterson isikud, kes seda võivad tõendada. Vastavad arhiivuurimised annaksid siin loomulikult lõpliku selguse.

Puudustevaba ei ole ka H. Kruus'i artikkel Stephan Bathory'st (lk. 39). Mainitagu ainult, et on unustatud kirja panemata Bathory surmadaatum 12. XII 1586, ei ole puudutatud 1582. a. märtsikuu koosolekut Riias ega ta kavu Liivimaa koloniseerimiseks. Samuti on käsitlemata 1582. a. alanud maaderevisjon ja kirjeldamata unustatud Liivimaa rekatoliseerimispoliitika kui näide paavsti toetuse saamise kohta Venemaale kavatsetud pealetungi puhul. Selle asemel aga räägitakse eksimõistmisi tekitavalt rekatoliseerimispoliitikast „ühenduses poolastamisega“.

Nii nagu artikkel Sigismund III kohta sel kujul võiks esineda edukamalt mõnes Rootsi kui Eesti biograafilises teatmeteoses, nii on EBL-ile vähe sobiv ka L. Arbusow'i poolt kirjutatud artikkel Antonio Possevino kohta (lk. 391). Halvaks üllatuseks on esmalt nii fähtsa teose nagu *Livoniae commentarius Gregorio XIII. P. M. ab Antonio Possevino S. I. scriptus* täielik unustamine. Ka on vastu-

²⁹⁾ Selleks vt.: Aleksandri kooli asutuse ajalugu aastast 1860 kuni 1871, kirjutanud õnnis koolmeister J. A d a m s o n, Aleksandri kooli asutuse esimene asjaajaja-juhataja, Oma Maa 1884, nr. 5—6; Virulane 1884, nr. 35—37; Valgus 1884, nr. 47, 53, 56; J. K u n d e r, Jaan Adamson, Eesti Aleksandri-kooli alustaja, Valgus 1884, nr. 51—55, 57—60.

võetamatu, kui rõhutatakse, et „P. õhutusel asutati a. 1583 Riias jesuiitide kolleegium, mis sai reunioonipüüete üheks keskuseks Liivimaal“ ja seejuures unustatakse Possevino suur osa Tartu kolleegiumi asutamisel, mida ta 1585. a. lõpul käis isiklikult domiciliumist kolleegiumiks ümber kujundamas. Kui Arbusow väidab, et P. olevat nõutanud „Roomas asuvast Collegium Germanicum-Hungaricumist eriti agarate jesuiitide, m. s. Quadrantinuse läkitamist Liivimaale“, siis on selles küll tõepõhi päris puudulik, sest Quadrantinus saadeti Liivimaale Preisist, Ermlandi piiskopi Martin Kromer'i poolt, kelle poole katoliiklike preestrite Liivimaale saatmise asjus oli pöördunud Stephan Bathory. Poole lausegagi pole samuti puudutatud seda hoolt, mis Possevino pühendas Liivimaa koloniseerimise (eriti eesti-osa kohta!) kavale, ega seda, kuidas ta energiliselt läbi viis Eestis asuvate katoliku preestrite majandusliku olundi kindlustamise. Ühe sõnaga — kõik mis puutub Possevino tegevusse Eestis, on jäetud välja. Et säärane artikkel ei sobi, peaks olema selge.

Kuidas on ruumi leitud nii mitmeks meile vaevalt vajaliseks detailiks, seejuures aga unustatud meie ajaloole esmajärgulise tähtsusega küsimused, näitab A. R. Cederberg'i poolt kirjutatud artikkel Philipp v. Scheiding'ist (lk. 451). Selles jutustatakse, et 1602. a. sai Scheiding Södermanlandi hertsog Karli kammerjunkruks ja 1606. a. Rootsi kuninga õuemarssaliks jne., kuid ta tegevusest Eestimaa kubernerina möödutakse ainult tühja üldlausega: „Eestimaa kubernerina on S., omades nähtavasti suuri administratiivseid andeid, püüdnud teotseda suure agarusega“. Meid huvitaks näit. palju enam asjaolu, et Scheiding on talupoegade käest ülemääraste koormiste pärast mõisnikkude vastu sihitud kaebusi vastu võtnud ja neid esitanud mõisnikele efektiivsusega kristlikumalt teotseda. Aadli poolt sooviti, et talupoegadelt kaebusi üldse vastu ei võetaks, sest see tekitavat maal tõrkumisi. Scheiding leidis siiski, et on tarvis kaebeid erapooletult uurida ja selleks leida mingi moodus, sest meeskohus olevat erapoolik. Selle tulemuseks oligi maafiskaali ameti asutamine ja meeskohtuusse vannutatud notari määramine. Et maa valitsemiskulud oleks maa enda kanda, selleks määrati mitteküllaldase veski- ja väravatolli asemele iga ratsateenistuse hobuse maksustamine viljaga. Oleks väärinud mainimist seegi, et 1636. a. pöördus Scheiding rüütelkonna poole ettepanekuga maaderevisjoni teostamise kohta, mis rüütelkonna vastuseisu tõttu pidi viibima kuni a. 1640. Võib-olla mõjustas nende puuduste tekkimist asjaolu, et artikli lõpul asetsevast kirjanduseloendist me ei leia F. Bienemann'i üllitist „Ein Blick auf Estland im J. 1637. Bericht des Gouverneurs Philipp Scheiding an die Reichsräte“, Baltische Monatsschrift LXXV, lk. 424—434.

Korduvalt on varasemais retsensioones rõhutatud, milliseid puu-

dusi on võinud tekkida kirjanduse mitte-küllaldase tundmise tõttu, ja toodud rida sellekohaseid näiteid, nii et siin ruumi säästmiseks neist võime hoiduda. Biograafiliste leksikonide kirjandusloendes, mis muidugi ei saa olla tühjendavad, peame küll vaidlematult nõudma autobiograafiate mainimist. EBL-is on ses suhtes mõnigaidki puudusi. Nii ei ole Jakob Georg v. Berg'i kohta käivas artiklis mainitud ta käsikirjalist, 214-leheküljelist autobiograafiat, mis praegu asub Riigi Keskarhiivis Eestimaa rüütelkonna arhiivis. Peeter Jakobson'i puhul puudub „Minu elulugu“, Linda 1889, nr. 2, lk. 85—86, Martin Lipu puhul — „Minu eluloolised tähendused“, A. Perti Lihavõtte Album 1898, lk. 26 (milles autobiograafia järel esineb ta oma poolt koostatud tööde nimestik kuni a. 1898). A. Saarestel artikkel Eduard Friedrich Lossius'e kohta oleks võitnud andmete täpsuses ja sisus palju, kui autor oleks tundnud Lossius'e autobiograafiliste märgete publikatsiooni „Aus dem Leben eines livländischen Pastors Eduard Lossius, Pastor zu Koddafer u. Werro“, Baltische Monatsschrift LXI (1906), lk. 338—371, 420—446, LXII (1906), lk. 126—173, 223—239. E. Oidermann ei ole tundnud Carl Peter Ludwig Maurach'i 386-leheküljelist autobiograafiat „Eines livländischen Pastors Leben und Streben, Kämpfen und Leiden“. Mellin'i puhul otsime asjatult D., Des Grafen August Ludwig Mellin Selbstbiographie, Riia 1897, 39 lk. (äratrükk ajalehest „Rigaer Tageblatt“ 1897, nr. 112—116), H. Prantsu puhul näeksime meeleldi mainitavat ta memuaare „Isiklikud mälestused enda elukutse alalt“, Perekonnaleht 1913, nr. 19, lk. 148—151, L. Suburg'i puhul ootaksime ta kirjeldist „Minu saatusega võitluskäik. Mu noorematele võitlejatele suguõdedele südamekinnituseks jutustanud L. Suburg“, Naiste Töö ja Elu 1914, nr. 5—8 ja „Mu „võitluskäigu“ lisaks“, samas 1914, nr. 9, ning Mahtra mässumehe Hans Tertsiusel memuaare, mis avaldatud G. E. Luiga poolt artiklis „„Mahtra sõja“ päätegelane Hans Tertsius“, Postimees 1900, nr. 247, 248, 249, pole vastavas kohas samuti mainitud. Leksikoni täiendusvihk peab selles suhtes olema palju valvsam.

Kirjanduseandmete esitamisel ei tohiks teiselt poolt sattuda säärasesse vaimustusse, nagu see on sündinud Mart Lepiku artiklis Franz Witte kohta (lk. 600), kus 8¹/₂-realisele artiklile järgneb 12¹/₂ rida literatuuri loendamist, milles figureerivad niisugused „väärteosed“, nagu Amelung, Hermann, Lipp jt. Võhikusse bibliograafia alal sisendab see loend küll vahest aukartust, kuid õige natuke asjatundvamad isikud võiksid mainitud autori juhatada L. Arbusow'i *sen.* suurteose „Livlands Geistlichkeit'i“ ja L. Arbusow'i *jun.* „Die Einführung der Reformation“ juurde ja lisaks meelde tulefada A. Penttilä artiklit „Paar märkust kõige vanemate eestikeelsete teoste ajaloost“, Eesti Keel 1927, lk. 97—102. Siis ei jääks kõne-

alusest artiklist praegusel kujul kuigi palju püsima ja väide, et „lähemad eluloolised andmed puuduvad“, osutuks alusetuks.

Ei puudu näited ka isikute ühekülgsest või liig agarast käsitlemisest. Esimese nähte kujukaks illustratsiooniks on A. Saareste artikkel Johannes Aaviku kohta (lk. 1—3), kus mitteuendusliku keele võidukuulutamise kõrval unustatakse Aaviku üks ikka jälle meeldetuletavaid teoseid „Ruth“ ja samuti unarusse jäetakse „Hirmu ja õuduse jutud“. Liigagaruse näiteks oleks F. Tuglase artikkel Karl Arthur Adson'i kohta (lk. 5—6), kus väidetakse, et „kõik tema luuletused on kirjutatud Võru murdes ja on saanud eeskujuks kogu voolule (! N. T.) meie kirjanduses. Kui ka varemini on luuletatud murdeis (Fr. Kuhlbars, G. Suits, H. Visnapuu jt.) siis olid need juhuslikud katsed; alles A. sai teetegijaks meie hilisemale murdelüürikale“. Üks kahest — kas on nüüd Adson ise see „kogu vool“ või ei ole harilikkude surelikkude silmad veel avanenud „meie hilisema murdelüürika“ nägemiseks.

R. Kleis'i artikkel „Balduin Alnast“ (lk. 37) olgu näiteks allikate ebatäpsa kasustamise kohta. Kirjanduseloendis antud „Arbusow, Geistl.“ ja „Schiemann, Livl. II“ kõrval oleks pidanud mainima ka „Arbusow, Grundriss, 4. trükk“, sest Balduini elulugu ja tegevus on seal pea lause lauselt sama, mis EBL-iski. Viimases on vigase tõlke tõttu ainult lisandunud mõned puudused. Toonitatakse, et „sügisel 1230 Liivisse jõudes hakkab B. siin, vastuoksa Liivi isandaile antud lubadustele, teotsema paavsti huvides“, kuna Arbusowil on (lk. 37): „*beginn dieser [Balduin], als er im Herbst 1230 in Livland antraf, seine Tätigkeit, indem er einseitig die Interessen der Kurie vertrat, ... die berechtigten Forderungen der Livländer aber unberücksichtigt liess*“ (sõrendused minu. N. T.). Balduini poolt antud lubaduste rõhutamises toetub artikkel ilmselt Schiemann'ile (Russland, Polen u. Livland, II, lk. 46), kuid oleks olnud kergesti kontrollitav, kuivõrra küllaldaselt ja millises mõttes neist kõneldakse algallikais. Artiklis mainitud Kuramaalt Riia kodanikele maade läänistamine on eesti ajaloo seisukohalt vähem tähtis kui mainimata jäänud läänistamine Saaremaal.

Johann Christoph Brotze kohta mainitagu lisaks, et ta suri Riias, ja Wilhelm Buccius'est teame, et ta mõnd aega teotses Tartu jesuiitide kolleegiumis. Chytraeus'e puhul oleks kohane olnud tsiteerida R. Hausmann'i tööd „*Studien zur Geschichte Königs Stephan von Polen*“, mis eriosas näitab, miks üldse Chytraeus meie historiograafias omab tähtsust, ja näitab seda mõnevõrra teisiti kui EBL artikkel. Johannes Gutsclaff'i kohta annab lisaandmeid ta dateerimata (ca 1656) supliik kuberner Bengt Horn'ile³⁰), milles ta vii-

³⁰) ERKA, ERKkA, B — 123, 9.

mast tänab selle eest, et see ta pühakirja tõlkimistööd kõigiti püüab soodustada ja viimati olevat lasknud talle anda kaks säilitist rukkeid. Gutsloff toonitab, et ta meeleldi näeks tõlke valmimist Eestimaa ja selle trükkitoimetamist. Ka palub ta Toompea eesti pastori ja konsistooriumi assessori kohta, mis eriti soodustaksid ta tõlketöid. Nii näeme, et tõlkimine on teoksil a. 1656—1657, kuna A. Saareste artiklis tõlkimisaeg mainitakse olevat mitte teada ja keeelistel kaaluflustel see asetatakse ajavahemiku a. 1648—56 lõppu. Kuninga kiri Bengt Horn'i kindralkuberneriks nimetamise kohta on aastast 1673, mitte 1672 (trükitud Wrangel'i kroonikas). Ajaloolase Höhlbaum'i eesnimi pole ainult Konstatin, vaid Johann Matthias Konstantin³¹⁾. M. Kampmann'i eluloo juures on allikana märgitud „Isikl. ja m. saadud andmed“, kuid asjast huvitatuile on palju kättesaadavam A. Jürgenstein'i „M. Kampmann 50-aastane“, Eesti Kirjandus 1917, lk. 102—106. Carl Eduard Anton Körber on surnud 23. IV (mitte 22. IV) 1883. M. Körber'i eesnimi pole ainuüksi Martin, vaid Martin Georg Emil, ja sündis K. 17. VII (mitte 7. VII) 1817 Võnnu pastoraadis. Eduard Philipp Körber'i puhul ei võiks unustada ta omapärast teotsemist arhiivinduse alal.

Kui palju arhiivivaines lisa võib pakkuda trükitud materjali najal kirjutatud artiklile, näeme kujukalt Kandle eraõiguse autori Peter Fromhold v. Löwis of Menar'i eluloo puhul. Nii leiame Riigi Keskarhiivist kaks tema poolt koostatud projekti eesti talurahvale kooliõpetajate seminari asutamiseks, üks 25. märtsist 1809³²⁾ ja teine 15. juunist 1817³³⁾. Esimene neist kirjeldab, kuidas kaasmõisnikkude hulgas puhkenud suur ärevus, kui saadud teada tema poolt Oldenburgi printsile esitatud kavast. Kava sissejuhatuses leiame „Gedanken über die Volksbildung in Ehstland“, selle järel üksikasjalikud andmed seminari tegeliku teostamise ja õppeplaani kohta. 1817. a. kavand on peajoonetes esimese kava sarnane, erinedes selles ainult andmete üksikasjalikumalt väljatöötamise poolest. Ka väärrib huvi P. F. v. Löwis of Menar'i esitis keisrile 1816. a. Eestimaa Talurahva Seaduse kohta veebruarist 1817, mis krahv Arakčejevi kaudu 10. IV 1817 esitati läbivaatamiseks kuberner B. Üxküll'ile³⁴⁾. Selles rõhutatakse uuesti kooliõpetajate seminari asutamise vajadust ja juhitakse tähelepanu asjaolule, et uues seaduses ei ole kindlaks

³¹⁾ E. Vogt, Biographisches Jahrbuch und Deutscher Nekrolog, herausgegeben von Anton Bettelheim, X (1905, tr. 1907), lk. 351—355.

³²⁾ ERKA, ERÜA, A II 79, lisana rüütelkonna peamehele saadetud kirjale 20. VIII 1809.

³³⁾ ERKA, Eestimaa Talurahva Seaduse teostamise komisjoni arhiiv, toimik nr. 28, 1817. a.: Act betreffend die Errichtung von Schulanstalten.

³⁴⁾ ERKA, Eestimaa Talurahva Seaduse teostamise komisjoni arhiiv, toimik nr. 15, 1817. a.: Дѣло о примѣчаніяхъ Г-на Петра фонъ Левиза на нѣкоторыя статьи положенія о Эстляндскихъ крестьянахъ.

määratud koormiste maksimumi, nii et transitoorse perioodi möödumisel talupoeg jääb selles suhtes täiesti sõltuvaks mõisnikust. Lõwis of Menar paneb ette korraldist teha, et uute rendilepingute puhul koormised ei tõuseks üle 1804. a. vakuraamatute normide. Talurahva Seaduse teostamise komisjon astus sellele ettepanekule õige energiliselt vastu, sest uue seaduse põhialuseks olevatki vaba lepe; Eestimaal olevat põllumaad enam kui harijaid ja nii võivat talupoeg kergesti uut maad leida tingimuste mittedobivuse korral jne. jne. — Juba neist näiteist on ilmne, kuivõrra olulisi lisandeid võib leksikoni täiendusvihk arhiiviandmeist saada mõne meid eriti huvitava talurahva vabastamise ajastu tegelase kohta.

Teise talurahva vabastamise aja tegelase, Otto Wilhelm Masing'u puhul võiks rõhutada ta püüet talurahvaseaduste tõlgete kaudu ühtlustada eesti kirjakeelt. Nii on ta soovitanud ühele Liivimaa maanõunikule, et talurahva seadus tõlgitaks ainult Põhja-Eesti murdesse, sest piibli kaudu tundvat Lõuna-Eesti talupoeg täiesti seda murret³⁵⁾.

Sääraseid üksikasju võiks esitada veel terve rea, kuid igakülgne ja tühjendav puuduste ja lünkade mainimine viiks liiga kaugele. Jäägu kõrvale ka mõningate uute nimede esitamine täiendusvihu jaoks, sest üldarvustust leksikonis puuduvate nimede kohta saab lõplikult teostada ikkagi ainult täiendusvihu ilmumise järel ja praegu on otstarbekam suunata nad otse selle toimetusse.

Olgu veel juhitud tähelepanu vaid paarile tehnilisele üksikasjale. Lühendid on kiiduväärselt enamasti järjekindlad, kuid esineb siiski paar kõrvalekaldumist, näit. SB GEG ja Sitzb. GEG, Bunge, Herzogth. Estl., ja Bunge, Herz. Estl. jt. Kalendri tarvitamine on väga ettevaatusele sundiv. Üldiselt on kuni 1. II 1918 kasutatud vana kalendrit ja kui uut, siis ikka ära märkides ukj. (Muide kuidas on omaaegse Rootsi kalendriga?). Siiski on tulnud mõningaid vigu. L. Arbusow sen. on sündind Miitavis 7./19. I 1848 ja surnud Riias 1./14. I 1912, leksikonis aga sünd. 19. I ja surn. 14. I, ja EBL lk. XVIII antud reegli järgi peaks arvama, et see on vana k. j. Sama lugu on Karl Ernst v. Baer'iga, kes sündis 17. II 1792 vkj. (Maarja-Magdaleena — Eestimaal — kirikuraamatuis küll 18. II 1792) ja suri 16. XI 1876, leksikonis aga 28. II ja 28. XI, st. reeglivastasel uuele kalendri ümber arvatud. B. A. Hollander'i sünnidaatum ka ukj. toodud: 23. X 1856, p. o. 11. 23. X 1856.

Ka oleks kõige käepärasem, kui andmed sünni- ja surmaaja kohta tuuakse kohe nime taga. Nüüd on küll sünnidaatum alati artikli alul, kuid surmadaatum kord alul, mõnikord aga lõpus või keskel. Pikemate ja arvurohkemate artiklite puhul on neid nii tülikas otsida, eriti kui kiiresti on vaja ainult neid teateid. Rootsi, Taani

³⁵⁾ SB GEG 1895, lk. 102—103.

ja Soome leksikonides valitseb selles suhtes ühtlus: need andmed on toodud kohe artikli alul, kohati otse nime järel sulgudes. Võib olla sobiks see ka meil täiendusvihku.

Oleme peatunud real küsimusil EBL põhimõtete ja nende teostamise kohta. Arvustiste kurb osa on ikka see, et neis kajastub enam kõik negatiivne või ebaõnnestunud, kuna kaugelt rohkemast positiivsest küljest tuleb mööduda vaid heakskiitva mainimisega. Juba ainult asjaolu, kuidas EBL esimese vihu ilmumisest saadik on saanud lahutamatuks töökaaslaseks igale meie ajaloolasele ja samuti reale teistele isikuile ja asutistele — ajalehetoimetistele, koolidele jne., näitab, kuidas see teos on eluliselt õigustatud. Ja seda on ta eeskätt oma sisulise tõhususe, toimetamistöö täpsuse, andmete rohkuse ja usaldatavuse tõttu. Eesti historiograafia peab kord selle suurteose viljakale mõjule pühendama mitmeid lehekülgi.

N. Treumuth.

Kihnu võimukandjate protsessid Rootsi aja lõpust.

1680. a. Pärnus peetud kirikuvisitatsioonil otsustati Kihnu, kus peale kirikuteenija polnud alalist vaimulikku ja kus Audru kirikuõpetaja käis aeg-ajalt jumalateenistust pidamas, luua iseseisev kirikuõpetaja koht ja ühtlasi asuda selle täitmisele¹⁾. Kui otstarbekohane see mõte ka ei olnud, tegelik elu näitas vastupidist. Terve maa polnud sõdade tagajärjel veel sugugi kõlbliselt ja majanduslikult nii kõrgel järjel, et ametikandjaid juurde meelitada ja isikliku koosseisu suhtes valitses puudus. Raske oli hankida väärilisi vaimulikke, kellele oleks võidud usaldada rahva ja maa hüveolu. Nii polnud Pärnu kirikuvisitatsiooni otsus Kihnu suhtes kohane ja hästi läbi mõeldud ja tõi endaga kaasa kurbi tagajärgi. Seni oli Kihnus üks ainus võimukandja — mõisarentnik. Sellele pidi nüüd väikesel maalapikesel teine juurde seltsima — vaimulik. Mõlemad Kihnu võimukandjad — ilmlik ja vaimulik — sattusid kohtuprotsesside keerisesse, millesse ka rahvas kaasa kisti. Ka kihnlased, moodustades arvuliselt ainult 79 majanduslikku ühikut²⁾, ei moodustanud sugugi ühist peret ja ka neil leidus omavahel kohtuprotsesse, nii süüdistus verepatus, vägistamises ja abielurikkumises³⁾. Tülis mõisa-

¹⁾ L. Leesment, Jooni Kihnu kiriku ajaloost, Ajalooline Ajakiri 1929, nr. 4, lk. 214.

²⁾ Nii XVII sajandi lõpu maakaardi kirjeldise järgi, ERKA.

³⁾ Pärnu Maakohtu toimetis a. 1687, nr. 188, ERKA.

rentniku ja kaplani vahel tekkinud kirjavahetus esimese ja kreisifiskaali ehk komissari vahel viis omakorda kohtuprotsessini mõlema vahel. Seega andis Kihnu kohtutele tublisti tööd.

Kui kiirelt Pärnu kirikuvisitatsiooni otsus oli teostamist leidnud, pole teada. Nii palju on kindel, et viis aastat hiljemini — a. 1685 — oli Kihnu kirikul uus vaimulik, kaplan Hermann Jenken'i näol. Läbisaamine tema ja Kihnu kroonumõisa rentniku leitnant Karl Friedrich Lilienfeld'i vahel ei osutunud kuigi heaks. Varsti tekkis mõlema vahel avalik vaen, sest kumbki võimukandja tahtis olla ja jääda Kihnu ainuvalitsejaks ja püüdis sundida teist saarelt lahkuma. Säärased olid antagonismi põhjused, mida soodustas mõlema isiku madal kõlbline tasapind. Tühjad sündmused olid küllaliseks ajendiks protsessi tekkimisel, kuhu kisti kaasa ka talupojad. Oli tekkinud kaks leeri. Ühel pool H. Jenken suurema osa talupoegade, teisel pool — K. Lilienfeld, endine kirikuteenija Samuel Tranander ja üksikud talupojad.

2. veebruaril 1686 oli viis talupoega eesotsas Suti Jakobiga⁴⁾ Riiga sõitnud, kus esitati komissarile kaebus mõisarentniku peale. Kaebuse 12 punkti sisaldasid kokkuvõttes järgmist: mõisarentnik ei tunnusta kuninglikke kirju, vaid nõuab talupoegadelt ülemäära nädala-tööraha (Arbeitsgelder), võtab põldudelt ülemäära vilja ning pastorile määratud hülgerasva ja sunnib pühapäeviti töötama, nii et kirikuskäimine on takistatud. Rentnik ei käi ka ise kirikus, vaid selle asemel jahil. Peale selle on Lilienfeld lasknud kirikuakna, millel krahv Thurn'i⁵⁾ vapp, oma koju viia ja seal ülesse seadnud, siis võtnud Jenken'ilt ilma aluseta kirikulaeka võtme, samuti kirikuvõtme ja andnud oma teenri kätte, seega inimese kätte⁶⁾, kes teisel jõulupühal, kui Koklase Mihkel topelt-valge raha kirikukotti pani, kogutud raha altarile viies nimetatud raha ära võtnud, mida Hankas näinud; ka polevat ülelugemisel seda raha leitud. Ei hoidu rentnik ka vägivalda tarvitamast. Peale mardipäeva on ta talupoegade loomi kõigil karjamail pantinud ja kui talupojad tulnud rentniku õue loomi tagasi paluma, lasknud ta neid peksta, hässitanud koerad peale — darzu mitt Hunden angehetzet, undt gantzer Stücke Fleisch ausz den Armen beiszen... laszen — ja sundinud pealegi trahvi maksma. Samuti lükanud ta raseda naise trepilt maha nii, et viimane enneaegselt sünnitanud lapse, kes varsti surnud. Kui mõni kohe ei kuula rentniku sõna, siis ei lase ta ainult teda peksta, vaid ka teenija ähvardab selja-

⁴⁾ Teisal Suti Jaak.

⁵⁾ Thurn'ide kohta Kihnus vt. L. Leesment, op. cit., lk. 214.

⁶⁾ Jutt on S. Tranander'ist.

tagant mõõgaga — es musz sein Diener mit bloszen Degen hinter uns seyn, welcher sich dan so grausam anstellet, als wolt er uns gleich das Leben nehmen. Pühapäeval 10. jaanuaril lasknud rentnik teadmata põhjustel Suti Jaagule oma meestel kallale tungida kolme paljastatud mõõgaga ja nelja püssiga; ainult Jenken'i juurde tulek päästnud viimase. Üldse paluvad talupojad komissari neid päästa, vastasel korral jäävat nad täiesti vaeseks ja pidavat ära jooksma, sest: wütet und tobet er [rentnik] mitt uns so grausam, dasz wier es länger nicht so mitt ihm aushalten können.

Umbes samal ajal käisid Kihnu talupojad ka Pärnus fiskaal Rudolf Kolditz'ile, kes parajasti Pärnus viibis garnisoni inspekteerides, kaebamas, et Kihnu kirik rentnik Lilienfeld'i poolt lukustatud, nii et mitu nädalat polnud enam jumalateenistust.

Nähtavasti on mõlemalt poolt, nii Riiast kui ka Pärnust, sellele reageeritud ja Lilienfeld'ilt seletust palutud, sest 25. augustil läkitas viimane omakorda pika kaebuse Riia kindralkubernerile. Kaebus on rikutult säilinud ja kohati raskelt või üldse mitte loetav. Kolme foolio-leheküljeline kaebus on peasjalikult Jenken'i vastu sihitud: tema, Riiast tulnud koolmeister, hässitavat Kihnu talupoegi ja õpetavat, kuidas härrastest lahti saada: gibt dhenen Bauren allerhandt neue Vorsläge, wis sie ohne Herschafft, welche doch Gott geordnet, in eigen Muhtwillen und Unzücht leben möchten. Talupojad olevat vastu hakanud ja asja nüikaugele viinud, et rentnikul on tulnud isegi Rootsi sõita ja seal rendikontrahi reguleerida. Kihnus elutsevat üks sodomiit, kellega Jenken veel ühe mehe ja naisega öid mööda saatvat. Jenken olevat avanud kaks Lilienfeld'ile saadetud tähtsat kirja ühe süütegija asjus; peale selle murdnud ta kirikulaeka, mis rentniku inventaris seisab ja mille võti korralise (Audru) kirikuõpetaja käes, salaja tangidega lahti, mida raha vahe tõendavat. Üldse polevat Kihnus Jenken'i vaja, sest Audru peakirikuõpetaja käivat 7—8 korda aastas Kihnus; mõnikord ka Tõstamaa kirikuõpetaja; pealegi olevat Kihnu kirikuteenijana 14 aastat ausalt teotsenud Tranander, kes edasi võiks jääda. Kaebuse lõpus ütleb Lilienfeld, et tuleks karistada ka kõige kurja algatajat Suti Jaaku — ja seda kõiki palub tema — Lilienfeld — ühes oma nelja pojaga.

Fiskaal Kolditz oli talupoegade kaebamisel kirjutanud Lilienfeld'ile, et kuna ta ei teadvat kiriku kinnioleku põhjust, siis teatab, et eraisik, s. t. Lilienfeld, ei või kirikut lukustada, ja palub tagajärgede eest hoidumiseks kiriku jälle avada. See kiri oli mõisarentnikut vihastanud ja ta kirjutas Kolditzile vastuse, et Jenken on kirikuvarguse toime pannud ja et tema, Lilienfeld, kui aadlik, ei lase ennast haavata ega sõimata, ilma et süüdlane vastutust kannaks.

Kolditz kaebas Tartu õuekohtule auhaavamises Lilienfeld'i peale. Järgnes pikk kirjavahetus kohtu ja mõlema poole vahel, lõplik otsus, mis oli tehtud 19. veebruaril 1687, pole teada. Kirjavahetusest selgub, et Kihnus tihti kurjategijad viibisid, et Jenken'il veel vastav luba kirikuülemuselt puudunud ja et Kolditz süüdistab Lilienfeld'i ka sõnakuulmatuses, kuna viimase vabandus, et ta ei olevat teadnud, kellelega tal tegemist, olevat aluseta, kuna fiskaalide nimed *ex officio* peavad teada olema.

Lilienfeld'i kaebus Riia kindralkubernerile Jenken'i ja teiste peale oli tagajärgi kandnud selle poolest, et järgmisel — 1687. — aastal korra jaluleseadmiseks saadeti Kihnu sõdurid, kes asusid Jenken'i ja Suti Jaagu korteritesse. Selle peale tõstis sama sügisel kaplan ühes kümme-konna talupojaga Pärnu maakohtule Lilienfeld'i vastu kaebuse. Kaebus sisaldas üldiselt sedasama, mis kaebus Riia komissarile, nimelt et mõisarentnik talupoegade vara võtab, neid põhjusega laseb peksta, lukustab kirikut, sunnib rahvast kiriku ajal tööle, kuna ise pühil jutluse ajal hanejahil viibimisega: sich mit der Gänsejacht zu erlustigen — eeskujuga annab. Lõpuks palutakse maakohut rentnik Lilienfeld'i — welcher auff der Insel nichts nütze ist — asemel maa kaplan Jenken'ile anda.

3. veebruaril 1688 teeb maakohus kindralkubeneri ettekirjutusel Pärnust väljasõidu saarele, harutab asja koha peal ja teeb järgmisel päeval otsuse. Ka fiskaal Philipp Schirm oli talupoegade huvide kaitsjana kaasas. Kohtuprotokollist selgub järgmist.

Osa kaebepunkte oli suurendatud ja seepärast polnud neid võimalik kindlaks teha, osalt oli rentnikul põhjust talupoegi nuhelda, osalt lepiti aga poolte vahel kokku; nii pidi rentnik Kordi Hannuse põllul tehtud kahju tasuma. Leitnant Lilienfeld'i sigade asjus, kes talupoegade kaera söönud ja seepärast panditud, kusjuures rentniku proua selle eest talupojele kallale tunginud ning piitsaga Ala Marti löönud ning öelnud: hette ich ein Meszer, ich wolte dirs durch die Wüst jagen, — tehti kohtu ees kindlaks, et proua olevat küll väikese piitsaga, mida kohtule näidati, veidi löönud, noaga aga ähvardanud ei olevat. Sigade poolt tehtud kahju olevat pika aja möödumise tõttu raske kindlaks teha, tulevikus aga tulevat sellest hoiduda.

Lilienfeld'i asjus Jenken'i vastu tuuakse kohtus ette, et kui läinud talvel rätsep Steffen Schreiber toodi Pärnust Kihnu rentniku juurde, siis olevat Jenken rätsepat saarel, sõjaväe teel, peatanud ning mitu korda käskinud talupoegade kuuldes edasi anda rentnikule, et viimane olevat kelm. Lilienfeld palub selle eest Jenken'it „duell-plakaadi“ põhjal karistada, kuid fiskaal räägib sellele vastu. Peale poolte ülekuulamise lepitakse selles kokku, et Jenken esineb andekspalvega kohtu ees, et ta seda küll ei mäleta, võib aga olla, et ta

joobnud olekus seda öelnud. Protokoll sõnab selle kohta: Jenken gab darauf dem H. Lieut. die Hand u. both umb christl. Verzeihung, falls er so es sich doch so erinnern könnte in truncken Muthe was geredet haben solte. Sellega lõppes kohtu istung.

Järgmisel päeval tegi kohus Kihnus otsuse: rentniku ja talupoegade vahelises asjas on pooled osalt kokku leppinud, osalt kohtu poolt ette pandud otsustega rahule jäänud; mis aga puutub Lilienfeld'i süüdistusse, et Jenken olevat varas, röövel, sodomiitliku mängutoa asutaja, väärpapp (Baalspaffe) ja teeröövel, samuti teiselt poolt Jenken'i süüdistusse, et Lilienfeld tunginud relvastatud mees- tega pühapäeval Suti Jaagu tallu otsides viimast ja ka Jenken'i, kes sealsamas elanud, varandust läbi otsinud —, siis neis asjus tuleb otsustada kuningliku ordinantsi põhjal esimese instantsina õuekohtul⁷⁾, kellele asjatoimetus tuleb üle anda. Sellega lõpevad vastavad arhivaalid.

Allikad: 1. Pärnu Maakohtu aktid a. 1685, nr. 141, ERKA, 2. Liivimaa Õuekohtu aktid a. 1686, nr. 29, Latvijas Valsts arhivs.

Leo Leesment.

Varia.

E. Brastinš, Latvijas pilskalni, Kuršu zeme, Riia 1923, 141 lk., 4°. — Zemgale un Augzeme, Riia 1926, 104 lk., 4°. — Latgale, Riia 1928, 166 lk., 4°. — Vidzeme, Riia 1930, 210 lk., 4°.

Hiljuti ilmus Läti muinsusvalitsuse poolt väljaantavas seerias „Piemineklu Valdes Materialu Krajumi“ viimane osa E. Brastinš'i suurest teosest läti muinaslinnade kohta, „Latvijas pilskalni“, mille viimasele kolmele osale on juurde lisatud ka prantsuse- ja saksakeelne pealkiri „Châteaux anciens de Lettonie“, „Lettlands Burgberge“ ja samus keeliskord, kahjuks siiski ilma referaadita.

See on kirjeldav teos, milles käsitletakse maakondade kaupa kõiki praegu Lätis teada olevaid muinaslinnu. Iga maakonna kohta on antud lühike ülevaade ja selles esinevate muinaslinnade levimiskaart. Edasi järgneb eri muinaslinnade kirjeldus, mis varustatud harilikult kolme joonisega: väljalõikega topograafilisest kaardist, kuhu on ära märgitud vastava muinaslinna asend, muinaslinna plaani ja lõikega ning mõne ülesvõttega. See skeem on iseendast kaunis rahuldav, kuid kahjuks ei paku pildimaterjal, mis õieti moodustabki säärase teose peamise väärtuse, igakord seda, mida sellelt võiks nõuda.

Levimiskaartidel oleks olnud soovitav rohkem peenusi; kaardid on kaunis jämedajoonelised ja märgid ilmaaegselt suured, mille all kannatab

⁷⁾ Vt. ka F. G. v. Bunge, Geschichte des Gerichtswesens und Gerichtsverfahrens in Liv-, Est- und Curland, Tallinn 1874, lk. 251. — Schwedisches Landrecht (G. M. Nöller), Frankfurt ja Leipzig 1709, Tit. 7, Kap. 17, lk. 342 j.

kaardi täpsus (näit. ei ole igakord selge, kummal jõekaldal mõni muinaslinn asub). Muinaslinnade plaanid on valmistatud isohüpside süsteemi järgi ning on seega kaunis ülevaatlikud ja uurimisele hästi kasutatavad. Kahjuks ei saa seda aga öelda suurema osa muinaslinnade ülesvõtete kohta. Kuna muinaslinnad enamasti kaetud metsaga, on nende ülesvõtmine üldiselt seotud raskustega, ning on kahtlemata võimatu igast muinaslinnast saada ülevaatlikku ülesvõtet või mõnikord isegi detaljvõtet. Kuid siin tundub just skeemist kinnipidamine üleliigsena — teos oleks kahtlemata võitnud, kui oleks mõne muinaslinna väheütlev ülesvõtte välja jäetud ning selle asemele paigutatud rohkem ülesvõtteid seal, kus neid võimalik saada, või jällegi pandud suuremat rõhku ülesvõtete tehnilisele reproduktsioonile, mis samuti on enamasti kaunis nõrk. Ülevaatlikke ülesvõtteid muinaslinnade mudelite järgi on kahjuks tarvitatud ainult teose esimeses osas. — Muinaslinnade kirjeldised on suhteliselt lühikesed ja kaunis populaarsed. Arvesse võttes teose üldist suurt ulatust oleks siingi soovinud rohkem üksikasju.

Ülalmainitud puudustele vaatamata võib siiski öelda, et Lätis on kõne all oleva teosega ära tehtud tähtis ja tänuväär töö. On ju muinaslinnad seni Baltimail ja mujalgi suhteliselt vähe uuritud, sest nende uurimine nõuab laiaulatuslikke kaevamisi suurte raha- ja ajakuludega. Siiski on Lätis tänu riigi poolt ohtralt muinasteaduslikeks uurimisteks antavaile summadele suudetud viimaseil aastail, eriti prof. E. Balodis'e juhatusel, ette võtta laiaulatuslikke muinaslinnade kaevamisi, mis veel jätkuvad. Need uurimised ja E. Brastinš'i muinaslinnade avaldised täiendavad teineteist ja pakuvad väärtuslikku materjali ka naabermaade muinasteaduse uurijatele.

M. S.

*

Juhan Vasar, Taani püüded Eestimaa taasvallutamiseks 1411 — 1422, Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis, B XVIII, Tartu 1930, (ühes saksakeelse resümeeaga) 121 lk.

See uurimus moodustab 1927. a. Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnale esitatud magistritöö, mis koostatud prof. A. R. Cederberg'i nõuandel. Tööks on autor kasutanud trükitud materjali, nii uurimusi kui ka allikainest. Kõige pealt käsitletakse teoses Taani kuninga Pommeri Eeriku otseseid üritusi Eestimaa tagasisaamiseks, eriti ühendusseastumist Poola-Leeduga ja Rooma kuninga Sigismundiga, siis jälgitakse Eeriku vahekorda Liivimaa orduvaenuliste elementidega, eeskätt Tartu piiskopi Dietrich Resler'i, peapiiskopp Johann Habundi ja Saare-Lääne piiskopi Kaspar Schuwendpflug'iga ning Tartu, Harju-Viru ja Saare-Lääne vasallkonnaga, ja lõpuks vaadeldakse Eeriku loobumist Eestimaa taasvallutamise püüdeist. Autor näitab, et Eeriku orduvastased üritused välisriikides ja Liivimaal arenesid võrdlemisi iseseisvalt ja mõjustasid üksteist vähe ja et Eeriku vahekord välisriikidega oli tingitud hoopis teistest tegureist kui ta üritused Sise-Liivimaal. Taani orduvaenulisuse lakkamise olevat põhjustanud asjade areng nii välisriikides kui ka Liivimaal, mispärast see nähtus on Vasar'i teoses käsitletud ühes kohas, nimelt viimases (3.) peatükis. Säärane teose dispoositsioon tundub olevat igapidi orgaaniline ja otstarbekohane.

Allikate äärmiselt hoolika analüüsi teel (kusjuures esitatakse parandusi kolme tähtsama üriku dateeringu kohta) jõuab autor õieti tulemusrikkaille otsustele, luues selgust Eeriku politika eri faaside vahel, leides sidet ta Schleswigi ja ordu politika vahel ja tõestades nende vastastikust mõjustust. Eriti tuleb rõhutada Erslev'i ja Daenell'i vaadete ümberhinnangut Eeriku ja Holsteini krahvide vahelise võitluse kohta (a. 1418). Edasi kummutab autor dogmaatilise vaate, nagu oleks Liivimaa piiskopkondade vasallid alati olnud ordu poolt piiskoppide vastu. Ka on autor otseses vastuolus

L. Arbusow'iga Sise-Liivimaa olusuhete a. 1415—1421 hindamisel, eriti Schuwenpflug'i ja Saaremaa vasallkonna vahekorra küsimuses orduga, kõigutades üldse eeldusi, millele oli ehitatud senine maapäevade arengu teooria. Kõigil neil tulemustel on uurimise seisukohalt väljapaiste väärtus.

Üldse viib Vasar'i teos käesoleva küsimuse käsitlemist tunduvalt edasi. W. Mollerup'i teoses „Danmarks Forhold til Lifland fra Salget af Estland til Ordensstatens Opløsning (1346—1561)“ on selle uurimuse ainet nõrgalt ja pealiskaudselt käsitletud. Ka tuntud Taani uurija Kr. Erslev ja Soome uurija J. V. Ruuth on selle teema käsitlemisel peamiselt piirdunud ürikmaterjali refereerimisega. Vahest veidi rohkem on selles suhtes teinud L. Arbusow töös „Akten und Rezesse der Livländischen Ständetage“, I, kombineerides üksikuid teateid nende vastastikuse sõltuvuse seisukohalt; kuid ka siin ei leia me mingit ulatuslikumat üldkokkuvõtet. Järelikult on Vasar'i magistratöö trükkis avaldamine täiel määral õigustatud samm, seda enam, et autor selles avaldab head kriitilist võimet ja kindlat meetodilist oskust keskaegse allikmaterjali kasutamisel. Ka antud materjali põhjal järelduste tegemisel, eri nähtuste sidumisel ja sünteesi loomisel on töös saavutatud maksimaalseid tulemusi, mida võrdlemisi vähene materjal üldse võimaldab. Nii võime selle teose asetada meie keskaja paremate uurimuste kõrvale. Ainult oleks meeleldi näinud, et autor oleks eelistanud vähem kontraheeritud ja vähem abstraktset väljendusviisi, mis oleks teinud teose kergemini loetavaks.

H. S.

*

Juhan Vasar, Die grosse livländische Güterreduktion, die Entstehung des Konflikts zwischen Karl XI. und der livländischen Ritter- und Landschaft 1678—1684, Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XX ja XXII, Tartu 1930 ja 1931, XXVIII + 401 lk.

See uurimus moodustab esimese osa autori suuremast tööst Liivimaa mõisatereduksiooni kohta ja käsitleb peamiselt reduksiooni poliitilist eellugu kuni aastani 1684, mil kuningas Karl XI lõplikult otsustas läbi viia Liivimaa aadli mõisate tagastamise per modum mandati, vastu aadli enda tahtmist. Töö toeb eeskätt laialdasel ürikmaterjalil, mille autor on suure hoole ja agarusega kogunud Eesti, Läti, Rootsi ja Soome arhiivist. Autor jõuab selle meie kodumaa ajaloo seisukohalt väga tähtsa probleemi käsitlemisel mitmeti huvitavale ja seniste selle küsimuse uurijate seisukohtadest tunduvalt erinevatele tulemustele. Uurimuse peaväide, et Liivimaa mõisate reduksioon polnud kuningas Karl XI poolt tahtlikult Liivimaa aadli poliitilise ja majandusliku võimu murdmiseks ette võetud üritus, vaid eeskätt rahanduslikest momentidest tingitud aktsioon, on autori poolt rikkalikude ürikmaterjali andmete najal tõestatud ja tundub üldiselt olevat vastuvõetav. Üksikasjaliselt jälgides Liivi aadli ja Rootsi keskviimu vahekordi reduksiooni teostamisele eelnenud aastail näitab autor veenvalt, et Liivi aadlil oleks olnud kerge teatava aineise vastutuleku — keskviimule kontributsiooni lubamise — korral ära hoida enda käes olevate mõisate tagastamist. Ainult aadli leppimatu ja jonnakas vastuseis kuninga nõudele rahalise toetuse asjus tõuganud Karl XI-da lõpuks mõisatereduksiooni teostamisele. Oma seisukohad viib autor teoses läbi hea kriitilise võime ja argumenteerimisoskusega. Teose puudusist võiks mainida teatavat raskepärasust stiilis ja mõningaid ebatasasusi kompositsioonis. Üldiselt on mag. J. Vasar'i käesolev monograafia väärtuslikuks lisanduseks Rootsi aja uurimisele ja avab mitmeid uusi väljavaateid selle ajastu kohta.

Loodetavasti ilmub selle ulatusliku teose kohta üksikasjalisem arvustis mõnes järgnevas „Ajaloolise Ajakirja“ numbris.

P. T.

Gustav Adolf Donner, *Striden om arvet efter Köpmannen Jakob Frese 1455—1510*, Helsingi (1930), 285 lk.

See väärilise välimusega monograafia toeb peaaegu täielikult Tallinna linnaarhiivi rikkal ürikutematerjalil. Sellega pakub ta huvitava näite selle kohta, kuivõrra palju uut mõnel erijuhul siit on veel võimalik ammutada Soome ja Läänemere-linnade ajaloo jaoks. Loodetavasti leiab see näide varsti sealpool Soome lahte palju järeletegijaid, kes põhjalikult läbi vaatavad Tallinna linnaarhiivis Soome ajaloo kohta leiduvad, kaugeltki mitte tühjendavalt ärakasutatud keskaegsed trükkimatud allikad. Otse masendavalt palju materjali leidub Tallinnas eriti Soomega kaubitsemise kohta XVI sajandi esimesel poolel. Siin ootavad Soome ajaloolasi veel suured ülesanded.

Seitsmes peatükis kujutatakse Donner'i teoses Jakob Frese päruse puhul tekkinud tülisid. Frese oli alguses Turu linnapeaks, siirdus siis Tallinna, abiellus siin ja suri a. 1455. Tema rikas pärus sai tüliobjektiks ta pärijate vahel. Kujunes mitu parteid, kes oma kaebustega käisid mitte ainult Tallinna rae ja ordumeistri, vaid ka Rootsi ja Taani kunngate ja isegi keisri ning paavsti juures. Markantseim kuju pärijate hulgas, junkur Wilhelm van dem Felde ei kohku isegi meriröövimise eest tagasi, et sundida tallinlasi pärust välja maksma. Tüli kestab üle 50 aasta; kerkivad esile uued pretendendid ja päruseahnitsejad, kes üksteisega peavad ägedat võitlust. Lõpuks maksab Tallinna raad a. 1510 Wilhelmi lesele suure rahasumma, mille läbi — hoolimata lese uutest ähvardustest — kogu see lugu lõpetatakse.

Kuigi käesolev Donner'i teos paljude üksikasjade käsitlemise ja lisas toodud märkuste ning üriktekstide tõttu on vast üleliiga mahukaks paisunud, on ta siiski kergesti loetav; seda enam, et tekstile on suur hulk illustratsioone juurde lisatud.

P. J.

*

A. R. Cederberg, Heinrich Fick. *Ein Beitrag zur russischen Geschichte des XVIII. Jahrhunderts*, Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis, B XVII, Tartu 1930, 103 + 160 lk.

Käesolev töö toeb peamiselt Tartus 1928. a. leitud ajaloolistel materjalidel, mis omal ajal kuulusid Vene tsaari Peeter I truule kaastöölisele Heinrich Fick'ile ja paari sajandi jooksul muude paberite hulgas alal hoiti Põltsamaa lossi arhiivis. Need dokumendid, mis prof. A. R. Cederberg'i poolt avaldatud teose lisana, võimaldavad täiendada Fick'i biograafiat nii mõnegi olulise joonega ja valgustada mõningaid Vene ajaloo nähteid XVIII sajandi esimesel poolel. Autor kujutab kõige pealt Fick'i poolt tsari ülesandel ettevõetud uurimisreisi Rootsimaaale, näidates, kuivõrra tähtsaks osutusid sel reisil kogutud rikkalikud andmed Rootsi riigi administratiivsete ja rahanduslikkude korralduste kohta Peeter I poolt teostatud Venemaa riiklikkude keskasutiste reformimisel. Edasi kirjeldatakse Fick'i osavõttu kollegiaalse administratiivse süsteemi loomisest ja iseloomustatakse üksikasjaliselt mitmesuguseid Fick'i ettepanekuid Venemaa majanduslikkude, administratiivsete ja sõjaliste olude uuendamise kohta.

Rea huvitavaid andmeid leiame sellest tööst ka Fick'i eraelu üle Venemaal Peeter I ja tema järglaste ajal. Autor käsitleb Fick'ile Liivimaal Põltsamaa alal mõisate annetamist, nende äravõtmist ja tagasiandmist, Fick'i tegevust kommertskollegiumi abipresidendina jm. Lühidalt riivatakse ka Fick'i osavõttu oligarhilise põhiseaduse maksmapaneku katseist keisrinna Anna Ivanovna troonileastumisel, kuid materjali vähesuse tõttu ei langeta autor selles huvitavas küsimuses Fick'i osa suhtes mingit lõplikku otsust. Edasi jälgitakse Fick'i vangistamist a. 1731, kohtumõistmist tema üle, tema maapaoaastaid Siberis, ta õigeksmõistmist ning tagasi-
kutsumist Elisabeth Petrovna ajal. Fick'i maapao-aegade muljeid kajastavad

kujukalt tema teose lisas äratrükitud ettepanekud Siberi väikerahvaste olukorra parandamise kohta, mis sisaldavad huvitavaid andmeid selle Venemaa osa otse võimatuist administratiivseist oludest XVIII sajandi esimesel poolel.

Nagu autor ise rõhutab, ei taha tema töö olla mingi igakülgne ja lõplik Fick'i elu ja tegevuse käsitlus, vaid riivata ainult mõningaid olulisi momente selle väljapaistvate riigimehe annetega tegelase toiminguid Venes ja juhtida sellega edaspidiste uurijate tähelepanu Fick'i huvitavale ja ilmekale kujule. Ühenduses sellega loendab autor rea teisigi tähtsaid uurimis-ülesandeid, mis veel ootavad põhjalikumat käsitlust: Balti provintside vaherkord Vene keisrivõimuga XVIII sajandil ja üldse Balti küsimuse osa selle ajastu välispoliitikas, Peeter I saksa kaastööliste seisund Vene poliitilises elus ja nende tähtsus Venemaa europaseerimisel, Venemaa sõjandus Peeter I ajal ja selle tähendus riigi ülesehitamisel, eriti ohvitseride päritolu ja rahvuse küsimus, Vene majanduslikkude olusuhete korraldamine reformide teostamise eeldusena ja välismaalaste osavõtt sellest, eriti väliskapitalide ligitõmbamise küsimus, Vene riigivõimu ülesanded Siberi väikerahvaste elu korraldamisel ja lõpuks Peeter I reformide üldine laad ning selle lõplikud sihid. Loomulikult eeldab nende küsimuste lahendamise Venemaa arhiives leiduva rikkaliku ürikmaterjali kasutamist. Käesoleva teose teeneks jääb aga Eestis leitud Fick'i kohta käivate materjalide avaldamine ja süstemaatiline läbitöötamine, mis loodetavasti teisigi uurijaid õhutab põhjalikumalt jälgima prof. Cederberg'i poolt esiletõstetud huvitavaid ja Eestigi ajalouurimise seisukohast tähtsaid probleeme.

P. T.

*

Karl Stählin, Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Gegenwart, II, Berlin 1930, 751 lk. + 2 kaarti.

Aastal 1923 avaldas tuntud Vene ajaloo eriteadlane prof. K. Stählin esimese köite omast „Venemaa ajaloost“, mis oli kavatsatud kokkuvõtliku üldkäsitlusena Lääne-Euroopa baritud publiku jaoks. I köide käsitles Vene ajaloo sündmustikku kõige vanemaist ajast kuni XVII sajandi lõpuni ega pakkunud oma lühiduse tõttu selle alaga tuttavale ajaloolasile midagi eriti silmapaistvat. Asja ilmunud teise köitega on aga lugu teissugune. Vahepeal on autor nimelt otsustanud kahe viimase sajandi suhtes oma teose raame tunduvalt laiendada. Seetõttu on käesolev öieti mahukas teine köide pühendatud ainult Vene XVIII sajandi ajaloole, kuna seni veel ilmutamata kolmas köide viiks käsitluse lõpule. Nii kujuneb Stählin'i teos nüüd õigupoolest Vene ajaloo Peterburi perioodi võrdlemisi põhjalikuks ülevaateks, millele esimene köide autori tähenduse järgi on ainult teatavaks „eeskojaks“.

Seda asjaolu tuleb aina tervitada, eriti XVIII sajandi ajaloo suhtes. XIX sajandi Vene ajaloo kohta omasime veel mõned modernimad käsitlused (Kornilov'i ja Hedenström'i omad, „Granati“ kirjastuse koguteos j. t.), kuna XVIII sajandi kohta seni tuli leppida juba mõnevõrra vananenud, kuigi mitmes suhtes otse klassiliste Ključevski', Solovjev'i ja Miljukov'i töödega ning vene keele mittemõistjatele kättesaadavamate, sisult aga kaunis pealiskaudsete Brückner'i ja Waliszewski vastavate monograafiatega. Nii täidab Stählin'i asjatundlikult koostatud teos, mis arvestab kõike tähtsatat vene, saksa, rootsi ja teiste maade erikirjandust ja mõnes osas baseerub autori poolt esmakordselt kasutatud ürikmaterjalidel Saksamaa arhiivest, tähtsa tühiku olevas ajaloolises kirjanduses ja on selles mõttes igapidi tervitatav.

Eriti palju uut ja huvitavat sisaldab see töö Venemaa XVIII sajandi kultuurilise olustiku kohta. On ju Stählin paremaid selle ajastu kultuuri-ajaloo tundjaid, nagu sellest tunnistab üks tema varemini ilmunud biograa-

filine töö „Aus den Papieren Jacob v. Stählin's. Ein biographischer Beitrag zur deutsch-russischen Kulturgeschichte des 18. Jahrhunderts“, mis esitab kujuka pildi Peterburi valitsevate ringkondade elust XVIII sajandi keskpaiku. Seevastu pakuvad Vene poliitiliste ja sotsiaalsete olusuhete kirjeldised ja XVIII sajandi suurte ainuvalitsejate — Peeter I ja Katarina II — reformitöö käsitlemine Stählin'i teoses vähem uusi väljavaateid ja omapäraseid seisukohti.

P. T.

*

P. Boissonnade & P. Charliat, Colbert et la compagnie de commerce du Nord (1661—1689), Bibliothèque d'histoire économique, Pariis 1930, 182 lk.

Mõlemad selle raamatu autorid on tuntud heade majandusajaloolastena. Eriti Charliat on avaldanud Põhjamaade kaubandusajaloo üle rohkesti kirjutsi, milles osutab põhjalikke teadmisi nende riikide majanduspoliitika üle eriti XVII sajandi teisel poolel. Neist kirjutistest meilegi kõigiti huvitavad on näiteks ajakirjas „Revue d'Histoire Moderne“ 1926. a. detsembrikuu numbris ilmunud „Colbert et l'Europe Septentrionale“ ja „Le Marché de la Baltique et Colbert“, ajakirjas „Revue d'Histoire Economique et Sociale“ 1928. a. (2-e semestri) kirjutis „Colbert et le Commerce de Livonie“, siis Riias 1929. a. läti keeles avaldatud „Colbert ja Liivi- ning Kuramaa kaubandus“. Boissonnade'i ja Charliat' ühisuurimiste tulemusena ilmusid neilt „Historisk Tidsskrift'is“ 1928 (Oslo) „Colbert et la Norvège (1661—1683)“ ja „Les relations économiques entre la France et les Pays du Nord du XVI-me au XVIII-me siècle“ (mõlemad kui „Rapports présentés au Congrès international des sciences historiques“). Ka Eesti ja Prantsuse kaubandussuhteid XVII sajandil ja XVIII sajandi alul on Charliat Rootsi Riigiarhiivi ning teiste andmete põhjal uurinud, andes seejuures ka ülevaate neil ajal üldiselt valitsenud kaubanduspoliitika suunast (vt. referaat selle üle „Vaba Maa's“ 15. III 1928, nr. 63).

Kõne all olevale raamatule on eessõna kirjutanud Pariisi ülikooli professor Henri Hauser, kes ka ise on varemini uurinud Prantsusmaa ja Baltimaade vahelisi suhteid (vt. tema „Les premiers contacts entre la France et la Lettonie“, „La Lettonie Historique“, Pariis 1921). Selles eessõnas selgitab ta nende uurimiste ülesandeid, mida sooritanud Charliat (ja Boissonnade) ja mille üheks tulemuseks ongi käesolev raamat.

Kaubandusajaloolise uurimise otstarbel on Charliat, nähtavasti rikkalik-kude tagjäredega, töötanud Prantsuse Rahvuslikus Arhiivis ja Välisministee-riumi arhiivis. Iseäranis tähtis on asjaolu, et ta on tutvunud ka nende Prant-suse linnade arhiividega, mis laeva- ja kaubaühenduses seisid Baltimere sadamalinnadega: Dunkerque, Bayonne, La Rochelle, Bordeaux ja teised lin-nad on selles mõttes arvesse võetud. Edasi on Charliat oma uurimisreisil kasutanud Hollandi (Haagi), Taani (Kopenhaageni), Rootsi (Stokholmi ja Göteborgi), Läti (Riia) j. t. arhiive. Tugedes oma eelpool mainitud kirju-tistele ja uurimustele ja kasutades vastaval alal ilmunud kirjandust (Kura-ja Liivimaa suhtes on näit. silmas peetud ka dr. K. Eckert'i asjalikku ning põhjalikku teost „Kurland unter dem Einfluss des Merkantilismus“, Riia 1927) on autorid suutnud anda Põhja kaubakompanii asutamisest ja tegevusest veenva ning huvitava käsitluse.

Hansa kaubandusliku esivõimu raugemisega Balti merel pärisid selle hollandlased, kes suure aktiivsusega teotsetes panid end kõikjal maksma. XVII sajandi majandussüsteemi kohaselt püüti aga igal maal kaitsta oma-maa kaubandust ja tööstust mitmesugusel viisil ning rajada väliskaubandus

kindlamale alusele. Iseloomulikud on selles mõttes neil ajal moes olnud kaubakompaniid, mis Põhjamail küll ei suutnud avaldada eriti elulist ja viljakat tegevust. Ka Põhja kaubakompanii ei teotsenud kuigi kaua. Et murda hollandlaste esivõim Balti merel, saada omale otseteel ilma vahendajateta laevastiku ehitamiseks tarvilikke aineid ning arendada Prantsuse kaubandust ja laevandust Põhjamaadega, asutatigi kompanii. Loomulikult sündis see Prantsuse majanduselu kaasaegse suure juhi Colbert'i otsesel mõjul, kusuures ei puudunud poliitiliselt soodus moment — Madalmaade ning Inglismaa vahel a. 1665—1667 kestnud sõja järelmõju. Prantsuse diplomaatiliste esindajate töö Rootsis ja mujal tuli samuti asjale kasuks. Kompanii pidi asuma elavasse kaubavahetusse ka Baltimaadega (Riiaga, Tallinnaga, Narvaga), kuid tegelikult suundus kaubavahetus ja laevandus kompanii laevadel rohkem Kura- ja Liivimaale. Kompanii ladupaikadeks pidid kujunema Rootsis peamiselt Landskrona ja Göteborg, Prantsusmaal Dunkerque, La Rochelle ja Bordeaux. Tegevus muutus iseäranis elavaks 1671. a. Sel aastal tegid Colbert'i algatusel kompanii kaks direktorit ringreisi maadel, millega kompanii oli ühenduses. 1672. a. lahtipuhkenud Hollandi sõda takistas väga suurel määral kompanii tegevust, mis nõrgestatult jätkus peale sõja veel mõned aastad, kuni kompanii likvideerus. Veel hiljemini liiklesid mõned kompanii laevad Prantsusmaa ja Põhjamaade vahel. Oma tegevuse ajal kogus kompanii palju huvitavat majanduslikku ja statistilist andmestikku maade kohta, millega ta kavatses lähemalt läbi käia. See andmestik annab meile nüüd võimaluse paremini tutvuda vastavate riikide majanduseluga minevikus.

Autorid on jaganud oma uurimuse seitsmesse peatükki. Esimene käsitleb võitlust Põhjamaade kaubanduse pärast Hansa võimu langemise järel kuni Colbert'ini ja inglaste, prantslaste ning hollandlaste võistlust, teine vaatleb Colbert'i esimesi kavatsusi ning samme kaubandusliku otseühenduse loomiseks Põhjamaadega. Siin (näit. lk. 46) leiab käsitlemist ka Eestimaa linnade kaubandus. Kolmandas peatükis kirjeldatakse Colbert'i edu suure Põhja kaubakompanii asutamisel, kuna neljandas antakse ülevaade kompanii organisatsioonist. Viiendas ja kuuendas peatükis valgustatakse kompanii teotsemisajastut, ta aktiivsust ja kaubanduslikku võistlust hollandlastega a. 1669—1672, samuti ka Hollandi sõja ajastut ja kompanii raugemist (1672—1678). Viimases peatükis vaadeldakse kompanii languse põhjusi ja tagajärgi (1679—1689).

Uurimusele on selgitava tõendina lisatud rida kompanii asutamist ja tegevust iseloomustavaid dokumente Prantsuse Rahvuslikust Raamatukogust, Rahvuslikust Arhiivist, Taani Rüügarhiivist ja mujalt. Samuti täiendavad teoses antavat üldpilti illustratsioonid kompanii laevadest ja fotostaatide reproduktsioonid mitmest ürikust. Segavalt mõjub asjaolu, et puuduvad koha- ja isikuregistrid ning kasutatud kirjanduse ja arhiivianaese loend.

O. L.

*

Veit Valentin, Geschichte der deutschen Revolution von 1848—49, I: Bis zum Zusammentritt des Frankfurter Parlements, Berliin 1930, XVI + 662 lk.

Saksamaa „hullu aasta“, 1848.—49. a. revolutsiooni, kohta vajasime juba ammu uuemat ja põhjalikumalt üldkäsitlust. Senised suuremad 1848. a. revolutsiooni ajalood, nagu oma aja kohta väga väljapaistev, ajaloolise materialismi seisukohalt kirjutatud W. Blo'si „Die deutsche Revolution“ või peamiselt materjalikoguna arvestatav, muidu aga kaunis tendentsiline Hans Blumi „Die deutsche Revolution 1848—49“, on praegu juba tundu-

valt vananenud, kuna vähemad selle ajajärgu käsitlused, nagu O. Weber'i „1848“, E. Brandenburg'i „Die deutsche Revolution 1848“ jt., ei rahulda juba oma ulatuselt ega baseeru küllaliselt laialdasel arhiivimaterjalil. See sama maksab teataval määral ka Alfred Stern'i Saksa 1848. a. revolutsiooni ülevaate kohta, mis leidub tema väärtusliku teose „Geschichte Europas seit den Verträgen von 1815 bis zum Frankfurter Frieden vom 1871“ 7. andes.

Nüüd on tuntud Saksa ajaloolane Veit Valentin, kellelt juba enne mini on ilmunud mõned eriuurimused 1848. aasta kohta, asunud olemasoleva tühiku kõrvaldamisele. Tema hiljuti ilmuma hakanud teos Saksa revolutsiooni kohta a. 1848—49 on kavatsatud tunduvalt ulatuslikumana kui selle ajajärgu senised käsitlused. Selle äsja avaldatud I köide käsitleb üksik-asjaliselt Saksamaa poliitilisi ja ühiskondlikke olusid enne 1848. a. revolutsiooni, pühendades seejuures eripeatükid Austria, Preisimaa ja Baieri iseloomustamiseks, ja vaatleb siis Saksa revolutsiooni arengut selle esimestel kuudel, 1848. a. märtsis ja aprillis, kuni Frankfurti parlamendi kokkuastumiseni. Teises köites kavatakse autor viia revolutsiooni sündmuste käsitlemise lõpuni, kuna III köide sisaldaks rea 1848. a. haruldasemaid ja iseloomulikuid lendkirju ja muid sääraseid materjale ühes vastavate kommentaaridega.

Valentin'i teos moodustab kauaaegsete uurimistöde tulemuste ja toeb väga laialdasel kirjandusel ning rikkalikul arhiiviainesel, mida autor olevat hakanud koguma juba 1912. aastal. Oma ülesande teostamisel on ta kasutanud Berliini, Wiini, Stuttgarti, Dresdeni, Karlsruhe, Frankfurti, Müncheni, Moskva jt. arhiivide varasalvesid ja neist hankinud suure hulga seni tundmatut materjali. Samuti osutab ta 1848. a. kohta käiva trükitud kirjanduse head tundmist; sellest tunnistab m. s. ilmunud köite lõppu paigutatud bibliograafia (lk. 611—662), mis eeskujuliselt korraldatud alfabeetselt järjestatud märksõnade süsteemi alusel.

Kuigi Valentin'i 1848. a. revolutsiooni ajalugu selles kasutatud uue rikkaliku ainese tõttu õigupoolest on monograafiline eriuurimus, mis märksa edasi viib ajajärgu teaduslikku läbitöötamist, võib seda samal ajal iga uuema ajalooharrastaja suure huviga lugeda tänu asjaolule, et autor on eriteadlastele määratud kriitiliste märkmete ja juhiste aparadi eraldanud köite lõpuossa (lk. 569—610), nii et see tavalist teose lugejat üldse ei sega. Nagu autor ise eessõnas rõhutab, on ta ka käsitluses endas silmas pidanud põhimõtet, et tema tööd ei loeks mitte ainult eriteadlased, vaid haritud publik üldse. Ja peab tunnustama, et ta selle sihi on saavutanud: oma elava käsitlusega ja kergestiloetavusega erineb Valentin'i mahukas teos tunduvalt Saksa teadusmeeste akadeemiliselt kuivade ja raskepäraste uurimuste üldlaadist ja pakub igal leheküljel kujukaid kirjeldisi isikuist, sündmusist ning olusuiteist. Sellisena on see teos igapidi teretulnud lisa Saksamaa XIX sajandi ajaloole.

P. T.

*

VII ajalooteadlaste kongress Varssavis a. 1933.

1928. a. augustikuus Oslos ärapeetud VI ajalooteadlaste kongressi ajal otsustas ajalooliste teaduste rahvusvahelise komitee teine üldkoosolek vastu võtta Poola ajalooteadlaste ettepaneku pidada järgmine kongress viie aasta pärast Varssavis. Otsekohe selle järel alustati eeltöid VII kongressi korraldamiseks ja nüüd on organiseeriva büroo poolt juba laiali saadetud esimene vastav ringkiri.

VII üleilmiline ajalooteadlaste kongress peetakse Varssavis 21.—28. aug. 1933. Ajalooliste teaduste rahvusvaheline komitee ühes Poola Ajaloo Seltsiga kutsub eri maade komitee osakondade kaudu kõigi maade ajaloolasi üles sellest kongressist osa võtma, avaldades lootust, et Oslo kongressil kujunenud sõbraliku koostöö vaim valitseb ka eeloleval kongressil ja sellega aitab eri maade ajaloolasi ikka tihedamalt üksteisele lähendada. Samuti kui eelmine kongress haarab ka Varssavi oma kõiki ajaloo alasid ja jaguneb seejuures järgnevaiks seksiooneks: abiteadused ja arhiivindus, eelajalugu ja arheoloogia, vana ajalugu, keskaeg ja Bütsants, uus aeg, usu ja kiriku ajalugu, õiguse ja institutsioonide ajalugu, majanduse-, asustuse- ja sotsiaalajalugu, teaduste ajalugu, kirjanduse ajalugu, kunsti ajalugu, ajaloo teooria ja metodoloogia, ajaloo õpetamine, Ida-Euroopa ajalugu. Seejuures korraldatakse mõne erilist huvi äratava probleemidekompleksi kohta erilised istungid teatava kindla kava alusel ja samuti mitmet seksiooni riivavate küsimuste kohta nende seksioonide ühised koosolekud. Rahvusvahelise komitee komisjonide või mõningate erikongresside poolt on soovitatud Varssavi kongressil käsitleda muuseas järgmisi küsimusi: maaomand Bütsantsis, teaduste ajalugu XVI sajandil, Poolamaa kirjanduslikud kokkupuuted Lääne-Euroopa rahvastega, valgustatud absolutismi avaldumiskujud eri mais, rahvastiku areng XIX sajandil, piiri mõiste areng, linnade plaani areng, primitivism Ameerikas, Mexiko vallutamine, Ameerika avastamine ja Ida-Euroopa ajalugu, pankade ajalugu.

Kongressile esitatavad aruanded (*rapports*) tulevad saata organiseerivale büroole 1. septembriks 1932, et võimalik oleks neid enne kongressi algust trükkis avaldada. Kongressi ettekannete (*communications*) resümeed, mis samuti trükitakse enne kongressi, tulevad ära saata hiljemalt 1. märtsiks 1933. Seejuures soovitatakse isikuile, kes kavatsevad kongressil ettekangetega esineda, valida selleks küllaliselt laiad ja ulatuslikud teemad, mis pakuvad tõelist huvi üldise ajaloo seisukohalt, ja esitada need kõige pealt heakskiitmiseks rahvusvahelise komitee oma maa osakonnale. Üldiselt lubatakse iga kongressist osavõtjat esineda sellel ainult ühe ettekangetega, kuid erandid on siiski võimalikud. Praegu on koostamisel kõnelejate ja teemade nimistu, mis eeloleval sügisel tehakse teatavaks eri maade osakondadele. Seetõttu on soovitav, et ka need Eesti ajaloolased, kes kongressil kavatsevad esineda, lähemal ajal sellest teataksid komitee Eesti osakonna juhatusele.

P. T.

Ajaloolastele tohiks pakkuda huvi Petseri kloostris väärtuslik raamatukogu ja arhiiv; eriti viimasega oli võimalus möödunud suvel pealiskaudsemalt tutvuda Tartu linnaarhiivaril mag. E. Tender'il ja nende ridade kirjutajal. Kloostri arhiiv nähtavasti ei ole vabadussõja ajal oluliselt kannatanud. Tema terviklikkusele on võib-olla kurjemat teinud asjaolu, et juba ammu enne ilmasõda Pihkva vene-õigeusu vaimulik konsistorium on kloostri korraldise teinud saata osa oma huvitavaid käsikirju uurimisele kättesaadavamaisse kohtadesse (Pihkva, Moskva, Peterburi Keiserliku Avalikku Raamatukokku). Kloostri tähtsaim XVI sajandi ajalooline annaal, millega kirjutanud kloostriuülem Kornelius (1529—1570), müüdi juba XIX sajandi esimesel poolel Moskvast Peterburi Avalikule Raamatukogule, kus see praegugi asub. Sellest valmistati 1929. a. täppis teadusliku uurimise nõudeile vastav ärakiri, mis varustatud selgitavate ülesvõtetega. Ärakiri asub Petseri kloostris arhiivis. Juba ammu on kloostrist ära viidud paljud huvitavad Vene tsaaride ja keisrite gramotad; veel 1821. a. asusid neist kohapeal 10 pitsatite ja allkirjadega varustatud algdokumenti, 1896. a.

aga puudusid nad juba kõik. Viimatimainitud aastal koostatud loendi järgi hoidusid kloostris 70 käsikirja (ajaloolisi kroonikaid, teoloogilise ja biograafilise sisuga manuskripte, majapidamisraamatuid, sinodikuid (pominalikuid), hingekirju, kloostri seisundit ja inventari valgustavaid nimesikke (переписные книги), märkmikke jne., enamasti XVII sajandi esimeselt poolelt alates. Nüüd on neistki mitmed jäljetult kadunud. Peale selle leiduvad arhiivis XVII—XX sajandist päritolevad ukaasid, kirjavahetus, toimikud ja raamatud.

Kuigi ligipäas arhiivile Vene ajal polnud kerge (hea iseloomustuse selle kohta annab J. Juszkiewicz artiklis „Bericht über meine Archivreise nach Pleskau und Petschory“, SB Riga 1912, lk. 445 jj.), siiski on Petseri kloostri arhiivi XVI sajandi kirikuslaavikeelseid manuskripte uurinud professorid Ključevski, Pokrovski, Loparev jt. Seejuures on eriti suurt tähelepanu leidnud üks kroonika, mis sisaldab peale muu ühe huvitavaima leiu vana-vene kirjanduslike mälestiste alalt, „Jutu Vene maa hukkimisest“ (Слово о погибели русския земли), ja on pärit nähtavasti XV sajandist. Käsikirjadest vajavad mitmed reparaerimist, samuti ei ole arhiiv üldiselt kuigi rahuldavas korras.

Kloostri raamatukogu asub ühes muuseumiga erihoones ja sisaldab samuti huvitavaid vene vanemaid trükke, mis nüüd saanud suureks harulduseks. Näitena nimetagem kaht püblit 1581. a., Aleksei Mihailoviči „uloženijet“ jt. — Nii näeme, et kloostri raamatud ja arhiiv pakuvad palju huvitavaid lisaandmeid meie ajaloole; samuti on see arhiiv meil Eestis küll vist ainulaadiline oma vanade kirikuslaavikeelsete käsikirjadega.

O. L.

„Estländische Literärische Gesellschafti“ raamatukogu ja arhiiv.

„Estländische Literärische Gesellschafti“ (ELG) raamatukogu ja arhiiv asub 1911. a. saadik Tallinnas, Toompeal seltsi maja alumisel korral. Raamatukogus, mille magasiniruum on arvestatud umbes 85 000 köite jaoks, on praegu juba üle 78 000 köite, nii et arvestades viimaseil aastail esinenud keskmiselt 1500 köitelise aastase juurdekasvuga peaks juba lähemal ajal tekkima ruumipuudus, millest siiski on võimalik üle pääseda kasutada olevate vabade ruumide väljaehitamise teel.

Raamatukogu pole, selle kogulatust arvestades, eriti rikas manuskriptidelt, kuid omab siiski mõningaid väärtuslikke käsikirju ka XV ja XVI sajandist. Kuid neist kodumaa ajaloole tähtsamaiks osutuvad käsikirjakogud uuemast ajast, nii näit. C. Russwurm'i trükkimata pärandus ja Iversen'i, Paucker'i jt. ainesekogud. Küllalt oluline on ka Engel Hartmann'i käsikirjaline materjal Eestimaa õiguse- ja mõisadeajaloo, samuti ka Eestimaa topograafia kohta. Üheks raamatukogu väärtuslikuks varaks on veel selle inkunaablitekogu, mis ulatub juba 41 numbrile. Edasi moodustavad ühe väheuuritud eseme keskaegsete käsikirjade fragmentidesse köidetud teosed, mille arv ulatub mitmesajani.

ELG arhiiv koostub peamiselt seltsi enda arhiivist, edasi seltsi valdusse kuuluvaist C. E. Koch'i ja Burchard von Bellavary ürikutekogudest; samuti asetseb siin üks osa krahv Jacob de la Gardie' pärandusest. Arhiivis, mis on mahutatud raamatukoguhoidja tööruumi, on üldse umbes 100 ürikut XIII—XVIII sajandist. Siia kuuluvad ka üksikud osad mõningate juba enne ilmasõda oma tegevuse lõpetanud käsitöölisametite arhiivist. Vanimaid säilinud šraage on Tallinna lihunikkude-ametilt, 1390. aastast 1447. aasta väl-

jastises, samuti sepasellide Püha-Risti-venduse (Heiligen-Kreuz-Bruderschaft) šraag a. 1407, koos hilisemate lisanditega, ära kirjana aastast 1597. — Mainitagu veel mitmeid konvoluute Narva kohta käivaid paberürikuid XVII ja XVIII sajandist.

Deposiitidena valdab ELG mitmeid perekonnaarhiive, nende hulgas ka kõige väärtuslikumat Eestimaa eraarhiivi — tuntud Kukuruse omanikkude v. Toll'ide kirjakogu (Toll-Kuckersche Brieflade).

ELG raamatukogu ja arhiiv on avatud teispäeviti ja reedeti kell $1\frac{1}{2}$ kuni 6-ni pärast lõunat ja reedeti kella 11—12 enne lõunat. Kuid uurijail on võimalus raamatukogu ruume kasutada teaduslikuks tööks ka muul ajal.

H. W.

*

Seletus.

„Ajaloolise Ajakirja“ läinud aasta viimases (4-das) numbris arvustab O. Liiv „Varia“ osas mitut artiklit, mis ma olen avaldanud saksa eri ajakirjades Eestimaa arhiivinduse üle, ja arvab nende kirjutistega tutvumise najal järeltulele jõudvat, et nendes tuleb ilmsiks pealiskaudne ja koguni sihilik orienteerimine.

Mul on tunne, et siin on tingimata tarvilik mõni sõna seletuseks.

1) Mis puutub ülevaadetesse „Minerva“-ajakirjas ja „Archivalische Zeitschrift“-is, siis pöördusid mõlema ajakirja toimetajad minu poole palvega, anda lühike ülevaade Eesti arhiiviolude arengust ja ajaloost. Et tegemist oli ainult esialgse mitte tühjendava orienteerimisega, sellega olid mõlemad pooled nõus, kõige pealt aga selles, et saksa ajakirju huvitab eeskätt nende juba varemini hästi tuntud balti arhiivide saatus ja ümberkujunemine, esijoones end. Eestimaa rüütelkonna arhiivi oma. Selle põhjal tuli määrata artikli sisu ulatus ja hinnang.

2) Mis puutub ajakirjas „Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte“ avaldatud kirjutisse, siis pean ma tõesti mõnna, et selles pole arvestatud tähtsaid väljaandeid eesti riiklikkude arhiivide kohta ja et informatsioon niiviisi on saanud lünklik. Enese õigustuseks võin ma aga ette tuua, et töö oli koostatud juba ammu enne selle ajakirja esimese vihu ilmumist, mis oli alul ette nähtud 1. novembriks. Vahepeal ilmunud O. Liiv'i ja R. Övel'i töid ei olnud enam võimalik arvestada käesoleva aasta alul ilmunud ajakirja esimeses vihus, nii et artikkel vajab tõesti täiendust. Olen selles mõttes kirjutanudki ZOG'i väljaandjale, prof. dr. Hoetzschi'le.

3) Oma referaadis mainisin ma, et Riigi Keskarhiiv ei ole seni avaldanud mingisugust tegevust allikate väljaandmise alal ja juhtisin ühenduses sellega tähelepanu asjaolule, et Keskarhiivi ametnikkude hulgas valitseb puudus sellistest jõududest, kes omaksid erilist ettevalmistust allikate teadusliku väljaandmistöö jaoks. Vaevalt on võimalik tõsisemalt vastu vaielda faktile, et praeguse Tartu ülikooli juures ajaloolised abiteadused, paleograafia, ürikute-õpetus jne., s. t. just need ained, kes arhiivitöös kõige pealt tarvilikud, kas mitte sugugi või igatahes mitte sel määral ei ole esitatud, kui see näiteks oli prof. Hausmann'i ajal. Loomulikult peab arhiiviametnikkude ettevalmistus kandma selles suhtes enam juhuslikku iseloomu. Kui härra Liiv arvab võimalikuks rõhutada, et allikate avaldamine Tallinna linnaarhiivis alles 1923. aastast alates, „nähtavasti“ dr. P. Johansen'i tegevuse algusest Tallinna linnaarhiivis peale on omanud enam järjekindlamat iseloomu, siis võib seda väidet lugeda põhjenevaks puudulikul orienteeru-

misel. Linnaarhiivil oli juba ammu enne seda trükivalmis kogukas „Tallinna arveraamat (Revaler Kämmereibuch) 1432—63“. Ainult aineliste vahendite puudus ei lubanud asuda selle trükkimisele. Veel vähem võidi samal põhjusel sellal arhiivis mõelda järkaegsetele avaldistele. Hoopis kõrvale pidid jääma aga arhiivi väljaanded aastail 1915—20, mil arhiiv asus Moskvas. Arhivaar pidi leppima, kui end võis aidata sellega, et avaldas töid ajakirjades ja juhuslikes väljaandeis. Alles arhiivi Tallinna tagasitoomise järel õnnestus linnaarhivaaril arhivaariabi kohta uuesti jalule seada. See sündis linnaarhivaari ettepanekul ja samuti läks korda võtta vastavad krediidid arhiivi eelarvesse väljaannete jaoks.

O. Greiffenhagen,
linnaarhivaar.

Järelmärkuseks hra O. Greiffenhagen'i seletusele.

Hra O. Greiffenhagen'i seletuse p. 1 ja 2 ei vaja täiendamist, sest hra Greiffenhagen tunnistab neis ka ise, et ta kõnealolevad kirjutised olid „lünklikud“ ja „ainult esialgse mitte tühjendava orienteerimisega“. P. 3 juhib hra Greiffenhagen veel kord tähelepanu Keskarhiivis valitsevale selliste jõudude puudusele, kes omaksid erilist ettevalmistust allikate teaduslikuks väljaandmistööks. Julgen siinkohal rõhutada, et Keskarhiivi publikatsioonide mitteilumumiseks möödunud aastate jooksul ei olnud takistuseks sugugi see asjaolu (tarbe korral oleks vähemalt väljaspoolt Keskarhiivi suudetud koopteerida vastavaid kaastöölisi). Peamine põhjus seisis selles, et Keskarhiivi seeaegne juhatus osalt ei pooldanud toimetuste väljaandmist; ka puudusid Keskarhiivil vastavad krediidid (publitseerimise tarbeks sai Keskarhiiv vähema summa esmakordselt alles 1930. a.), ühtlasi tuli esijoones korraldada Keskarhiivi ning temasse koondatavaid kogusid. Ses mõttes on küll vist vahepeal kergem olnud töötada Tallinna linnaarhiivis, kus arhiivi vanem osakond juba 1896. a. korraldatuna omab ka uurijaile vajalikku kataloogi.

Tallinna linnaarhiiv on ainulaadiline teiste Balti arhiivide seas, omades rohkesti äärmiselt väärtuslikke keskaegseid ürikuid ja arhivaale, millest väga paljud veel avaldamata. Sellega suureneb kohustus avaldada trükist eeskätt just seda vanemat ainekikku. Riigi Keskarhiivis asuvad kesk- aegsed ürikud ja köited, mis on leidnud suhteliselt avarat kasutamist uurijate poolt, moodustavad ainult õige väikese osa Keskarhiivi teiste, rootsi- ja veneaegsete, materjalikogude keskel. Viimaste seas on palju äärmiselt huvitavaid dokumente Eesti rahva ajaloole XVII—XX sajandini, ning Keskarhiivil, kui nende varade hoidjal, lasub kohustus ka uuemaid ainekikke avaldada, milline ülesanne näit. teadusliku editsioonitehnika seisukohalt end lubab kergesti lahendada.

Nagu öeldud, asenevad Keskarhiivi publitseerimistöö senised takistused mujal. Kui Tallinna linnaarhiivi publitseerimistööks lugeda ka „Tallinna arveraamatu 1432—1463“ trükivalmis seadmist juba enne ilmasõda, siis peaks kõnealolevate artiklite autor samuti arvestama Keskarhiivis juba ligi aasta kestvaid töid publikatsioonide käsikirja koostamiseks, kusjuures praegu on valmimas ühe köite käsikiri ja käsil kahe järgneva omad. Nende ilmumine sõltub Keskarhiivile vastavaks tarbeks lubatavaist krediitidest.

O. Liiv.

Vastutav toimetaja: **P. Treiberg.** Väljaandja: **Akadeemiline Ajaloo-Selts.**

K. Mattieseni trükikoda O/Ü., Tartus, 1931.

Eesti Kirjandus 1931. a.

XXV aastakäik.

TOIMETUS: Kirjanik Friedebert Tuglas,
prof. Albert Saareste ja
ajaloolane Hans Kruus.

Tegev ja vastutav toimetaja: lektor J. V. VESKI.

Teadusehuvilisele

toob „Eesti Kirjandus“ artikleid kirjanduse, keele, rahvaluule, ajaloo, rahvateaduse, ühiskonnateaduse, kultuuriküsimuste, filosoofia ja kunsti alalt.

* * *

Raamatute lugejale

— arvustisi ja ülevaateid ilmunud kirjanduse kohta, nii et aasta jooksul oleksid käsitletud võimalikult kõik ilmunud silmahakkavamad raamatud.

* * *

Kaasandena

ilmub „Eesti raamatute üldnimestik 1929. aastast alates“, mis osutub eriti tähtsaks, sest ta sisaldab täieliku bibliograafilise ülevaate Eestis ilmunud raamatuist.

TELLIMISHIND: 5 krooni aastas, 2 kr. 50 s.
poolaastas, 1 kr. 25 s. veerandaastas.

Üksiknumbrid 50 s.

Tellimisi võtavad vastu kõik postiasutised, raamatukauplused, Eesti Kirjanduse Seltsi usaldusmehed, ning Eesti Kirjanduse Seltsi büroo,

Lai tänav 35, Tartu, telefon 6-01.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jätkab käesoleval aastal senisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemas ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustiste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. J. Bergman (Rootsi), E. Blumfeldt, prof. A. R. Cederberg (Soome), O. Freymuth, O. Greiffenhagen, prof. P. Haliste (Bauman), T. Holm (Rootsi), dr. P. Johansen, R. Kenkmann, E. Kerem, H. Kleis (Otténson), R. Kleis, A. Koort, dr. Arvi Korhonen (Soome), H. Kruus, A. Kruusberg, prof. J. Köpp, H. Laakmann, E. Laid, L. Leesment, F. Leinbock, M. Lepik, O. Liiv, L. Metslang, prof. H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Nineve †, A. Oinas, prof. H. Oldekop †, prof. A. Pridik, prof. K. Ramul, G. Rauch, M. Schmiedehelm, dr. H. Sepp, prof. O. Sild, A. Soom, prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), prof. P. Treiberg, N. Treumuth, prof. J. Uluots, J. Vasar, K. Vilhelmson, dr. E. Virányi (Ungari), dr. Fr. Westling † (Rootsi), prof. A. H. Wirkkunen † (Soome) ja R. Övel. Peale eelnimetatute on veel lahkesti kaastööd lubanud: G. Vihgrabs (Läti), prof. V. Voionmaa (Soome) j. t.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. **Tellimishind:** 2 kr. 40 s. aastas. Üksik number 70 senti. Kuulutuste lehekülj — 10 krooni, $\frac{1}{2}$ lehekülje — 5 krooni jne.

Talitus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

Järgmine number ilmub juunikuus. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbraid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada: 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924., 1925. ja 1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927., 1928., 1929. ja 1930. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.